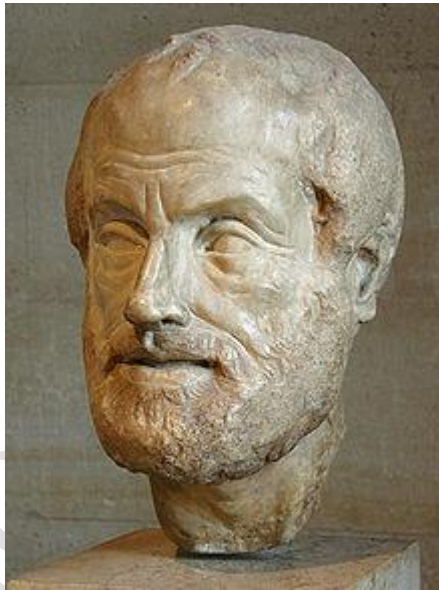

ΛΥΚΕΙΟ ΚΑΣΤΡΙΤΣΙΟΥ

αρχαία κατεύθυνσης

γ' λυκείου

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Ηθικά Νικομάχεια

σχολ. έτος 2018-19

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 1η

Διττής δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους. Ἐξ οὗ καὶ δηλὸν ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξει τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ. Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Αφού λοιπόν δύο είναι τα είδη της αρετής, η *διανοητική* και η *ηθική*, η *διανοητική* αρετή χρωσται και τη γένεση και την επαύξησή της (= την ανάπτυξή της) κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία, γι' αυτό ακριβώς χρειάζεται πείρα και χρόνο, ενώ η *ηθική* αρετή είναι αποτέλεσμα του *έθους* (= εθισμού), από όπου έχει πάρει και το όνομα, το οποίο άλλωστε μικρή μόνο διαφορά παρουσιάζει από τη λέξη *έθος*. Από αυτό ακριβώς γίνεται φανερό ότι καμία από τις ηθικές αρετές δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Πραγματικά, κανένα πράγμα εφοδιασμένο από τη φύση με κάποιες ιδιότητες δεν μπορεί να αποκτήσει με εθισμό άλλες ιδιότητες· παράδειγμα η πέτρα: καμωμένη από τη φύση να πηγαίνει προς τα κάτω, δεν θα ήταν δυνατό να συνηθίσει να πηγαίνει προς τα πάνω, έστω κι αν χιλιάδες φορές προσπαθήσει κανείς να την συνηθίσει σε αυτό πετώντας την ξανά και ξανά προς τα πάνω· ούτε η φωτιά μπορεί να συνηθίσει να πηγαίνει προς τα κάτω ούτε κανένα άλλο από τα πράγματα που γεννιούνται από τη φύση με μια ορισμένη ιδιότητα θα μπορούσε να συνηθίσει να συμπεριφέρεται με άλλον τρόπο. Επομένως, οι αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας ούτε εκ φύσεως ούτε όμως και αντίθετα προς τη φύση μας· απεναντίας είμαστε από τη φύση επιδεκτικοί στις αρετές, τέλειοι όμως σ' αυτές γινόμαστε με τον εθισμό (με τη διαδικασία του *έθους*).

Ερμηνευτικά σχόλια

Ο συμπερασματικός σύνδεσμος «δή» επιβάλλει να κάνουμε σύνδεση με τα προηγούμενα, δηλαδή με το τέλος του Α' βιβλίου των *Ἡθικῶν Νικομαχείων*, όπου ο Αριστοτέλης κατέληξε στη διάκριση της αρετής σε **διανοητική και ηθική**: «*Και τα είδη των αρετῶν χωρίζονται σύμφωνα μ' αυτή την διαφορά (Αναφέρεται στη διάκριση των μερών της ψυχῆς. Βλ. εισαγωγή σχολικού βιβλίου, σ. 139). Γιατί άλλες απ' αυτές ονομάζουμε διανοητικές και άλλες ηθικές αρετές. Έτσι τη σοφία, τη σύνεση, τη φρόνηση ονομάζουμε διανοητικές, και την ελευθεριότητα (γενναιοδωρία) και σωφροσύνη, ηθικές*».

Βεβαίως μεταξύ τους υπάρχει στενή σχέση: η ηθική αρετή υφίσταται και τελειοποιείται υπό την επίδραση της διανοητικής η οποία εκδηλώνεται ως ορθός λόγος (βλ. ορισμό αρετής στην 10η ενότητα του σχ. βιβλίου: «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική [...] ὠρισμένη λόγῳ»).

Βασικοί όροι της αριστοτελικῆς φιλοσοφίας που συναντάμε στην ενότητα: *ἀρετὴ, γένεσις, αὐξησις, ἐμπειρία, ἔθος, τέλος, φύσει*.

ἐξ ἔθους: Δεν θα πρέπει να εννοήσουμε εδώ το ἔθος σαν μια μηχανική διαδικασία. Το ἦθος κατά τον Αριστοτέλη κατευθύνεται από τον ὀρθὸν λόγον και την προαίρεσιν (βλ. πάλι τον ορισμό της αρετής στην 10η ενότητα). Μόνο με την υπομονή που συνεπάγεται το ἔθος μπορεί να καλλιεργηθεῖ η ψυχὴ του νέου.

Η διανοητική αρετή προϋποθέτει κυρίως την διδασκαλία γι' αυτό και χρειάζεται κάποια έκταση χρόνου ώστε σιγά σιγά να αποκτηθεῖ η εμπειρία από το άτομο. Αντίθετα η ηθική αρετή προϋποθέτει την βούληση του ατόμου να εθιστεῖ σιγά σιγά σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς (οι ηθικές αρετές είναι ενέργειες της

βούλησης). «Δεν εισάγεται απ' έξω στην ψυχή του ανθρώπου με τη γνώση ή τη διδασκαλία του ηθικού κανόνα, αλλά απαιτεί την άσκηση του άλογου μέρους της ψυχής κατά τις επιταγές του λογικού μέρους κατ' επανάληψη».

Ότι το *ἦθος* (=ο χαρακτήρας) δεν είναι απλώς συναρτημένο προς το *ἔθος* (= τον εθισμό, τη συνήθεια, την άσκηση σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς) αλλ' ότι εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από αυτό, ήταν μια βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη: Προς το τέλος των *Ηθικών Νικομαχείων*, μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί *ἦθος εὐγενές και ὡς ἀληθῶς φιλόκαλον* στις ψυχές των νέων, θυμάται τις διάφορες απόψεις που διατυπώθηκαν για το πώς τελικά γίνονται *ἀγαθοί* οι άνθρωποι: «γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δ' ἔθει οἱ δὲ διδαχῇ», για να καταλήξει στο τέλος ο ίδιος να αποκλείσει και τη φύση, η οποία στο κάτω κάτω δεν εξαρτάται από μας, και τη διδαχή (= τον λόγο), που δεν φέρνει, ως γνωστόν, αποτέλεσμα σε όλους, και να τονίσει τη σημασία που έχει το να "καλλιεργηθῆι" *τοῖς ἔθεσι*, άρα με σύστημα και με υπομονή, η ψυχή του νέου, όπως καλλιεργείται η γη «που θα θρέψει τον σπόρο». Φυσικά τέτοιες απόψεις ο Αριστοτέλης τις είχε ακούσει και τις είχε διδαχθῆι κι από τον Πλάτωνα, όπως μπορούμε κι εμείς σήμερα να διαπιστώσουμε, όπως όταν π.χ. διαβάζουμε σε πλατωνικό έργο (*Νόμοι* 792e.1-2) τη φράση «*κυριώτατον γάρ οὖν ἐμφύεται πᾶσι τότε τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθος*» (το τότε μάλιστα λέγεται από τον Πλάτωνα για τον *ἀρτίως νεογενῆ*, τον μόλις γεννημένο άνθρωπο, ακριβώς για να δηλωθῆι το πόσο έγκαιρα πρέπει να αρχίσει η δια του *ἔθους* καλλιέργεια της ψυχής).

οὐδεμία ἐγγίνεται: Στους στίχους χ 347-348 της *Οδύσσειας* μιλάει ο αοιδός Φήμιος. Είναι η πιο άγρια στιγμή της μνηστηροφονίας, και ο Φήμιος, πεσμένος στα γόνατα του Οδυσσέα, τον παρακαλεί να μη σκοτώσει «τον τραγουδάρη, που θνητούς κι αθάνατους με το τραγούδι ευφραίνει»: είχε πράγματι πολλές φορές τραγουδήσει για την ευχαρίστηση των μνηστήρων, όμως -μαρτυράς του ο Τηλέμαχος- αυτό είχε γίνει, όλες τις φορές, χωρίς τη θέληση του -κι άμέσως προσθέτει: «μόνος μου τα 'μαθα· μου φύσηξε λογής λογής τραγούδια κάποιος θεός στα φρένα». Σε μια εποχή που η λέξη *αρετή* σήμαινε άκόμη την κάθε ικανότητα του ατόμου, μια φράση σαν αυτή του Φήμιου δήλωνε ολοκάθαρα την παλιά ελληνική αντίληψη πως αν ο τεχνίτης έχει μια συγκεκριμένη δεξιότητα, αυτήν τη χρωστάει βέβαια και στη μάθηση, τη χρωστάει όμως και στη χάρη, τη δωρεά κάποιας θεότητας. Αργότερα, στον ένατο *Ολυμπιονικό* του ο Πίνδαρος έκανε φανερό (με τους στίχους του 100 κ. εξ.) πως η παλιά ομηρική αντίληψη ήταν άκόμη η κρατούσα: «Πάνου απ' όλα το προίκισμα στέκει πού 'χει η φύση δομένο τ' ανθρώπου, αγκαλά και πολλοί μ' αξιουσύνες μαθητές να κερδίσουν τη δόξα μωραξιώσαν» (μετάφρ. Π. Λεκατσά). Η παλιά αυτή αριστοκρατική άποψη, σύμφωνα με την οποία αξιόλογος είναι μόνο ο άνθρωπος που έχει *φύαν*, που είναι δηλαδή φορέας δώρου της φύσης = του θεού (ελάχιστη σημασία έχουν τελικά όσα ο ίδιος ο άνθρωπος καταφέρνει να μάθει μόνος του), δεν έχει πια την έγκριση του Αριστοτέλη.

οἶον ὁ λίθος: Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας, τα απλά δηλαδή δεδομένα της καθημερινής ζωής, αφετηρία για τη σκέψη του στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Σωστά ειπώθηκε ότι η φιλοσοφία του περί *τέλους*, π.χ., είναι, στην πραγματικότητα, «θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από ένα βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά», ή ότι «η πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς του σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού». Πραγματικά, «συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι γι'

αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μια θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας».

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

- οὐθὲν τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται [Τεκμηρίωση: τα δύο παραδείγματα της πέτρας και της φωτιάς].

- Η ηθική αρετή αποκτιέται ἐξ ἔθους [Τεκμηρίωση: η ένδειξη ότι γι' αυτό ακριβώς πήρε το όνομα ἤθος, που μοιάζει με τη λέξη ἔθος, επειδή δηλαδή αποκτιέται ἐξ ἔθους].

- **'Αρα:** οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται.

Ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

1. Στα *Ηθικά Νομομάχεια* γίνεται από τον Αριστοτέλη μια πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση: η *διανοητική* αρετή προϋποθέτει κατά κύριο λόγο τη διδασκαλία, κάτι που, βέβαια, θα πει πως και η απόκτηση και η αύξησή της είναι σε πολύ μεγάλο βαθμό συναρτημένες α) με τον χρόνο (= η "διδασκαλία" δεν μπορεί παρά να απλωθεί σε μια έκταση χρόνου) και β) με την πείρα που το άτομο αποκτά σιγά σιγά.

Σε αντίθεση με τη *διανοητική*, η *ηθική* αρετή προϋποθέτει σε απόλυτο βαθμό τη θέληση του ατόμου να "εθισθεί" σιγά σιγά σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς (= με την ομοιότροπη επανάληψη των ίδιων ενεργειών).

Όλα αυτά θα πουν πως στην περίπτωση της *διανοητικής* αρετής το βάρος πέφτει στον "δάσκαλο" (αυτός δηλαδή έχει την κύρια ευθύνη για τη μετάδοση της), ενώ στην περίπτωση της *ηθικής* αρετής την ευθύνη για την απόκτηση της την έχει ο "μαθητής" = το ασκούμενο, το "εθιζόμενο" άτομο. *Σοφός* λοιπόν (= φορέας γνώσεων) γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια και τη συμπαράσταση ενός δασκάλου, *ἀγαθός* όμως (= φορέας αρετής) γίνεται α) με τη θέληση του (πράγμα που κατά βάθος σημαίνει προσωπική επιλογή) και β) με την επιμονή του στη διαδικασία της άσκησης.

3. 1η προκείμενη: Όλα τα πράγματα που είναι καμωμένα από τη φύση έχουν έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς, που σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να αλλάξει με μια διαδικασία υπομονετικού και επαναλαμβανόμενου εθισμού.

2η προκείμενη: Η ηθική αρετή δεν υπάρχει άλλος τρόπος να γεννηθεί παρά μόνο με τον εθισμό.

Συμπέρασμα: Η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως.

Ο συλλογισμός είναι παραγωγικός: ξεκινά από μια γενική αρχή και προχωρά σε κάτι ειδικό.

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 2η

Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)· τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἅ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιῶντες μανθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεία ἀνδρεῖοι.

Επιπλέον, για ὅσες ιδιότητες υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, πρώτα αποκτούμε τη δυνατότητα της ανάπτυξής τους και μετά προχωρούμε στις αντίστοιχες ἐνέργειες (πράγμα που είναι φανερό στην περίπτωση των αἰσθήσεων· πραγματικά, τις αἰσθήσεις της ὄρασης ἢ της ακοῆς δεν τις αποκτήσαμε ἔχοντας δεῖ ἢ ἔχοντας ἀκούσει πολλές φορές, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἔχοντάς τες τις χρησιμοποιήσαμε· δεν τις αποκτήσαμε με τη χρήση)· τις ἀρετὲς ὅμως τις αποκτούμε ἀφού πρώτα τις εφαρμόσουμε στην πράξη, ὅπως ακριβῶς γίνεται και στις (και με τις) ἄλλες τέχνες· τα πράγματα δηλαδή που πρέπει να τα κάνουμε ἀφού τα μάθουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντας τα· για παράδειγμα οἱ ἄνθρωποι γίνονται οἰκοδόμοι χτίζοντας σπιτία και κιθαριστὲς παίζοντας κιθάρα· με τον ἴδιο τρόπο, γινόμαστε δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, σώφρονες κάνοντας σώφρονες πράξεις, ἀνδρεῖοι κάνοντας ἀνδρείες πράξεις.

Ερμηνευτικά σχόλια

Ἡ χρονική βαθμίδα των ρημάτων και των ρηματικῶν τύπων της ἐνότητος που συνδέονται ἀμεσα ἢ ἔμμεσα με τους ὅρους *δυνάμεις*, *ἐνεργείας*, ἀναδεικνύει τη διαφορά του «φύσει» και του «ἐξ ἔθους». Ὁ Ἀριστοτέλης διευκρινίζει τη διαφορά με το παράδειγμα των αἰσθήσεων, που είναι φύσει και στις οποίες οἱ ἐνέργειες ἀκολουθοῦν χρονικά (υστερόχρονο) τις δυνάμεις (ικανότητες ολοκληρωμένες ἤδη μέσα μας). Ἀντίθετα οἱ δυνάμεις που αποκτούμε ἐξ ἔθους είναι ἀποτέλεσμα ἐνεργειῶν οἱ οποίες εἴτε προηγούνται της ἀπόκτησης (προτερόχρονο) εἴτε συμπίπτουν χρονικά μ' αὐτήν (σύγχρονο).

Τα χρονικά ἐπιρρήματα ἀναδεικνύουν ἐπίσης το προτερόχρονο ἢ υστερόχρονο.

τὰς δυνάμεις: Στὰ *Μετά τα φυσικά* του ο Ἀριστοτέλης μιλάει για τριῶν εἰδῶν *δυνάμεις*: γι' αὐτὲς που υπάρχουν μέσα μας με τη γέννησή μας (*συγγενεῖς*), γι' αὐτὲς που τις αποκτούμε με το ἔθος, δηλαδή με την ἀσκηση, και γι' αὐτὲς που τις αποκτούμε με τη μάθηση· στην πρώτη κατηγορία μνημονεύει ὡς παράδειγμα τις *αἰσθήσεις*, τις διάφορες δηλαδή ἐπιμέρους ἀντληπτικές μας ικανότητες (ὄραση, ἀκοή κ.τ.λ.)· για τη δεῦτερη κατηγορία δίνει ὡς παράδειγμα το *αὐλεῖν*, την ικανότητα μας δηλαδή να παίζουμε αὐλό· στην τρίτη, τέλος, κατηγορία κατατάσσει τις *τέχνες*, δηλαδή τις ἐπιστημονικές γνώσεις. Ἀμέσως μάλιστα ο Ἀριστοτέλης κάνει φανερό ὅτι συνδέει τις δύο δεῦτερες κατηγορίες με το λογικό στοιχείο του ἀνθρώπου και την πρώτη με το ἀλόγο στοιχείο του (ἀντιπαραθέτοντας ἔτσι, στην οὐσία, τις δυο δεῦτερες κατηγορίες στην πρώτη) -κάτι που κάνει, βέβαια, φανερό ὅτι στο ἔθος ἐμπεριέχεται κάποιο στοιχείο λόγου, λογικῆς.

Αν συσχετίσουμε αυτό το τελευταίο με τη διδασκαλία του Αριστοτέλη ότι η ηθική αρετή προϋποθέτει το *ἔθος*, θα καταλάβουμε αμέσως καλύτερα την πίστη του ότι οι ηθικές αρετές σχετίζονται με το *ἐπιθυμητικόν* μέρος της ψυχής μας, όπου συνδυάζεται το λογικό με το *ἀ-λογο* στοιχείο μας.

τὰ δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα:

Όπως *γραμματικός* είναι κανείς όχι μόνο «αν έχει κάνει κάτι γραμματικό», αν έχει π.χ. διατυπώσει έναν γραμματικό κανόνα (πράγμα που μπορεί να συμβεί και στην τύχη ή με την καθοδήγηση κάποιου άλλου) αλλά -κυρίως- αν αυτό το *γραμματικό* το «έχει κάνει με γραμματικό τρόπο», δουλεύοντας δηλαδή με τη μέθοδο που είναι η ορισμένη της γραμματικής επιστήμης, δηλαδή σύμφωνα με τις ειδικές γνώσεις γραμματικής που έχει φροντίσει να αποκτήσει και να αποθηκεύσει μέσα του, έτσι και *δίκαιος* ή *σώφρων* ή *ἀνδρείος* είναι κανείς όχι μόνο όταν πράττει πράξεις δικαιοσύνης, σωφροσύνης ή ανδρείας, αλλ' όταν πράττει τις πράξεις αυτές α) έχοντας συνείδηση του τι πράττει, β) έχοντας επιλέξει ενσυνείδητα τις πράξεις αυτές και έχοντας δηλώσει καθαρά την προτίμηση του γι' αυτού του είδους τις πράξεις, γ) έχοντας κάνει τις πράξεις αυτές μόνιμο, σταθερό και αμετάβλητο τρόπο συμπεριφοράς του.

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

- Αν οι ηθικές αρετές υπήρχαν εκ φύσεως, τότε θα συνέβαινε αυτό που συμβαίνει με τις αισθήσεις: Θα εκδηλώναμε, θα πράτταμε την αρετή επειδή θα υπήρχε μέσα μας ως «δύναμις» = ως δυνατότητα, χωρίς άλλη προσπάθεια.
- Αντί γι' αυτό όμως συμβαίνει το αντίθετο, αυτό δηλ. που συμβαίνει και με τις τέχνες: την ηθική αρετή φτάνουμε τελικά να την έχουμε επειδή τη χρησιμοποιήσαμε, την ασκήσαμε, την εφαρμόσαμε συχνά και συνειδητά και έτσι την αναπτύξαμε ως ιδιότητά μας.
- Άρα, η ηθική αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως.

Ερωτήσεις σχολικού βιβλίου

1. Ας σημειώσουμε πρώτα ότι με τη λέξη *ἔτι* ο Αριστοτέλης δηλώνει ή ότι εισάγει ένα καινούργιο επιχειρήμα (που έρχεται να προστεθεί στο προηγούμενο) ή ότι προχωρεί σε μια βαθύτερη εξέταση του θέματος του (δες τη χρήση αυτή και στην 3η ενότητα). Το καινούργιο του λοιπόν επιχειρήμα είναι εδώ το ακόλουθο: «Ορισμένα πράγματα ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως (την όραση π.χ. ή την ακοή)· στην περίπτωση λοιπόν αυτών των πραγμάτων κάνουμε τη διαπίστωση ότι αυτά στην αρχή υπάρχουν μέσα μας ως δυνατότητες· στις σχετικές ενέργειες προχωρούμε αργότερα (επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να βλέπω, "αρχίζω κάποια στιγμή" να βλέπω· ή επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να ακούω, "αρχίζω κάποια στιγμή" να ακούω). Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αρετές· στη δική τους περίπτωση πρέπει να προηγηθούν οι ενέργειες, αν είναι να βρεθώ κάποια στιγμή να έχω πια την κάθε επιμέρους συγκεκριμένη ιδιότητα = δύναμη - ικανότητα να συμπεριφερόμαι έτσι ή έτσι. Επομένως, οι αρετές δεν ανήκουν σ' αυτά που ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως».

2. Ενότητα 2η: *μανθάνομεν*
οἰκοδόμοι γίνονται
δίκαιοι, σώφρονες, ἀνδρείοι γινόμεθα

- Ενότητα 3η: *γίνονται κιθαρισταί
οικοδόμοι ἔσονται*
- Ενότητα 4η: *γινόμεθα δίκαιοι*
- Ενότητα 5η: *τὰ φαῦλα πράττομεν τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα*

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 3η

Μαρτυρεῖ δὲ καὶ τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν· οἱ γὰρ νομοθέται τοὺς πολίτας ἐθίζοντες ποιοῦσιν ἀγαθοὺς, καὶ τὸ μὲν βούλημα παντὸς νομοθέτου τοῦτ' ἐστίν, ὅσοι δὲ μὴ εὖ αὐτὸ ποιοῦσιν ἀμαρτάνουσιν, καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης. ἔτι ἐκ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τῶν αὐτῶν καὶ γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται, ὁμοίως δὲ καὶ τέχνη· ἐκ γὰρ τοῦ κιθαρίζειν καὶ οἱ ἀγαθοὶ καὶ κακοὶ γίνονται κιθαρισταί. ἀνάλογον δὲ καὶ οἰκοδόμοι καὶ οἱ λοιποὶ πάντες· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ τοῦ κακῶς κακοί. εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί.

Την επιβεβαίωση μας την προσφέρει και αυτό που γίνεται στις πολιτείες· οι νομοθέτες δηλαδή κάνουν τους πολίτες καλούς με τον εθισμό - η επιδίωξη του κάθε νομοθέτη αυτή είναι και όσοι δεν το κάνουν αυτό σωστά, αποτυγχάνουν στο έργο τους· σ' αυτό άλλωστε διαφέρει το ένα πολίτευμα από το άλλο, το καλό πολίτευμα από το λιγότερο καλό. Επιπλέον κάθε αρετή και γεννιέται και φθείρεται για τους ίδιους λόγους και με τους ίδιους τρόπους - το ίδιο ισχύει και για κάθε τέχνη: από το πώς δηλαδή παίζουν κιθάρα γίνονται και οι καλοί και οι κακοί κιθαριστές· το ίδιο και οι οικοδόμοι και ὅλοι οι ἄλλοι: χτίζοντας δηλαδή με καλὸ τρόπο σπιτία θα γίνουν καλοὶ οἰκοδόμοι, χτίζοντας τα ὅμως με κακὸ τρόπο (κακότεχνα) θα γίνουν κακοί. Γιατί αν δεν ήταν έτσι, δεν θα χρειαζόταν καθόλου ο δάσκαλος, ἀλλὰ ὅλοι θα ήταν καλοὶ ἢ κακοὶ ἐκ γενετῆς.

Ερμηνευτικά σχόλια

Ο Αριστοτέλης, αναγνωρίζοντας το σημαντικό ρόλο της διδασκαλίας στη γένεση και την ανάπτυξη των διανοητικών αρετών (βλ. ενότητα 1η), δεν αρνείται τη συμβολή της στην καλλιέργεια των ηθικών αρετών μέσω του εθισμού στις ενάρετες πράξεις. Αντίθετα την τονίζει με την αναφορά του στο έργο τόσο του νομοθέτη όσο και του διδασκάλου (βλ. και επόμενες ενότητες).

Ο Αριστοτέλης, ὅπως και ο Πλάτων, θεωρεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τα σπουδαιότερα ἔργα της πολιτείας το παιδευτικό, που υλοποιεῖται κυρίως με τους νόμους και την παιδεία.

Στην 3^η ενότητα τονίζεται η πολιτική διάσταση της ηθικής αρετής.

πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης: Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε τον Αριστοτέλη να διδάσκει ὅτι ἡ ἀπόκτηση μίας ηθικῆς αρετῆς εἶναι κάτι ἀνάλογο με την

εκμάθηση των τεχνών. Συμβαίνει πράγματι και με την αρετή ό,τι συμβαίνει με τις τέχνες, όπως γίνεται φανερό από το *τὸ γινόμενον ἐν ταῖς πόλεσιν*: επιδίωξη άλλη δεν έχουν βέβαια οι νομοθέτες παρά να κάνουν αγαθούς τους πολίτες τους, με τον ίδιο τρόπο που και ο κάτοχος μιας τέχνης θέλει να δει *ἀγαθόν* τεχνίτη τον μαθητή του· μολονότι όμως οι νομοθέτες έχουν κοινή την επιδίωξη, δεν βλέπουν όλοι τους κόπους τους να στέφονται από την ίδια επιτυχία -ούτε και όλων των τεχνιτών οι μαθητές μαθαίνουν στον ίδιο βαθμό τελειότητας την τέχνη που διδάσκονται· πολλά μπορεί να φταίνε γι' αυτό, συχνά όμως το φταίξιμο ανήκει στους ίδιους τους νομοθέτες, όταν δεν ξέρουν να βοηθήσουν τους πολίτες τους να ασκηθούν στην αρετή με τον τρόπο που πρέπει- και σ' αυτό το σημείο η αντιστοιχία με ό,τι συμβαίνει στις τέχνες είναι φανερή».

Καιρός όμως να στρέψουμε την προσοχή μας σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα παρατήρηση που κάνει, σ' αυτό ακριβώς το σημείο, ο Αριστοτέλης: «όταν επομένως μιλούμε για διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα, αυτό ακριβώς εννοούμε», και είναι φανερό από τα συμφραζόμενα ότι ο Αριστοτέλης θέλει να πει: «όταν μιλούμε για διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα, εννοούμε ότι με το ένα οι πολίτες ασκήθηκαν περισσότερο στην αρετή, με το άλλο λιγότερο». Είναι φανερό ότι στο χωρίο που μας απασχολεί ο Αριστοτέλης δεν μιλά για καλά και κακά πολιτεύματα· όσο εξαρτάται από τους νομοθέτες, όλα τα πολιτεύματα -έτσι πιστεύει εδώ ο Αριστοτέλης- είναι καλά, αφού όλων των νομοθετών η πρόθεση είναι να κάνουν τους πολίτες τους ενάρετους· αν τελικά διαπιστώνουμε διαφορά πολιτεύματος από πολίτευμα, πρόκειται στην ουσία για διαφορά ως προς τον βαθμό τελειότητας: και με το λιγότερο τέλειο πολίτευμα δεν περνούμε στην περιοχή του κακού· το ένα πράγματι πολίτευμα βοηθεί περισσότερο τους πολίτες να ασκηθούν με τον σωστότερο τρόπο στα έργα της αρετής ώστε να γίνουν τελικά κάτοχοι της, το άλλο απλώς επιτελεί το ίδιο αυτό έργο με λιγότερη επιτυχία. Η διάκριση δηλαδή των πολιτευμάτων σε ανώτερα (*ἀγαθά*) και σε κατώτερα (*φάυλα*) γίνεται με κριτήριο τη μεγαλύτερη ή μικρότερη βοήθεια που προσφέρουν στον πολίτη οι νομοθέτες για να κατακτήσει, με τη δική τους καθοδήγηση, την αρετή.

Τη διατύπωση του Αριστοτέλη σ' αυτό το σημείο τη χαρακτηρίζουν η συντομία και η ελλειπτικότητα και μαζί η απρόσμενη τοποθέτηση των επιθετικών προσδιορισμών. Αυτό είναι κάτι που μόνο ο προφορικός λόγος επιτρέπει.

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

- Ο νομοθέτης προσπαθεί να καταστήσει τους πολίτες αγαθούς ανθρώπους (= ενάρετους) δια του εθισμού. Αυτός μάλιστα που το πετυχαίνει θεωρείται καλός νομοθέτης.
- Η καλλιέργεια ή μη μιας αρετής (όπως και της κάθε τέχνης) εξαρτάται από το πόσο και πώς κανείς την ασκεί, από τη συνειδητή επανάληψη όμοιων ενεργειών. Η σωστή εφαρμογή της θα έχει ως αποτέλεσμα το άτομο να την αποκτήσει.
- Κανείς άλλωστε δε γίνεται από μόνος του αγαθός ή κακός αλλά χρειάζεται δάσκαλο.
- Άρα, η ηθική αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως.

Ερωτήσεις σχολικού βιβλίου

2. αὐτό = τὸ ἐθίζειν.

4. α' επιχ.: Αν οι πολίτες γίνονται *ἀγαθοί* ασκούμενοι σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς με τη βοήθεια των νόμων του νομοθέτη τους, θα πει πως την *ἀρετή* τους οι πολίτες δεν την έχουν φύσει αλλ' ότι αυτή είναι αποτέλεσμα εθισμού = άσκησης, β' επιχ.: Πάλι με τον εθισμό, δηλ. την άσκηση, στο ακριβώς αντίθετο αποκτά κανείς την ακριβώς αντίθετη του *ἀγαθού* ιδιότητα = "γίνεται" *κακός* (κακός κιθαριστής, κακός οικοδόμος - κακός πολίτης)· είναι σαν να λέμε: ούτε την ιδιότητα του *κακού* την έχει κανείς εκ φύσεως· κακός "γίνεται" κανείς πάλι με την επανάληψη συγκεκριμένων τρόπων συμπεριφοράς. Άρα το αν θα είναι κανείς καλός ή κακός σε μία τέχνη και το αν θα έχει ή όχι κάποια ηθική αρετή δεν καθορίζεται από τη φύση, διότι τότε δεν θα χρειαζόταν ούτε ο δάσκαλος ούτε η άσκηση (και στις τέχνες και στην ηθ. αρετή).

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 4η

Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει
πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς
συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς
ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν
δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι, πρᾶττοντες
δὲ τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς καὶ
ἐθιζόμενοι φοβεῖσθαι ἢ θαρρεῖν
οἱ μὲν ἀνδρείοι οἱ δὲ δειλοί.
Ὅμοίως δὲ καὶ τὰ περὶ τὰς
ἐπιθυμίας ἔχει καὶ τὰ περὶ τὰς
ὀργὰς· οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ
πρᾶοι γίνονται, οἱ δ' ἀκόλαστοι
καὶ ὀργίλοι, οἱ μὲν ἐκ τοῦ οὕτως
ἐν αὐτοῖς ἀναστρέφεισθαι, οἱ δὲ
ἐκ τοῦ οὕτως. Καὶ ἐνὶ δὴ λόγῳ ἐκ
τῶν ὁμοίων ἐνεργειῶν αἱ ἕξεις
γίνονται. Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας
ποιᾶς ἀποδιδόναι κατὰ γὰρ τὰς
τούτων διαφορὰς ἀκολουθοῦσιν
αἱ ἕξεις. Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει
τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθύς ἐκ νέων
ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπαν,
μᾶλλον δὲ τὸ πᾶν.

Το ίδιο λοιπόν συμβαίνει και με τις αρετές· κάνοντας δηλαδή όσα συμβαίνουν στην συναλλαγή μας με τους άλλους ανθρώπους άλλοι γινόμαστε δίκαιοι και άλλοι άδικοι, ενώ κάνοντας όσα έχουν μέσα τους το στοιχείο του φόβου και συνηθίζοντας να αισθανόμαστε φόβο ή να επιδεικνύουμε θάρρος (γινόμαστε) άλλοι ανδρείοι και άλλοι δειλοί. Παρόμοια συμβαίνουν και σε σχέση με τις επιθυμίες και με τις εξάρσεις της οργής· άλλοι δηλαδή γίνονται σώφρονες και πρᾶοι, ενώ άλλοι ακόλαστοι και οργίλοι, οι πρώτοι με το να συμπεριφέρονται με τον ένα τρόπο στις περιστάσεις αυτές ενώ οι άλλοι με τον άλλο (τον αντίθετο). Και με έναν λόγο, με την επανάληψη ομοίων ενεργειών διαμορφώνονται τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας. Γι' αυτό πρέπει να προσδίδουμε μια ορισμένη ποιότητα στις ενέργειές μας· γιατί και τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας αντιστοιχούν στις διαφορές που έχουν μεταξύ τους αυτές (οι ενέργειες). Επομένως δεν έχει μικρή σημασία να αποκτά κανείς από την πιο μικρή ηλικία αυτές ή εκείνες τις συνήθειες, ίσα ίσα έχει πολύ μεγάλη σημασία, ή μάλλον σημαίνει το παν.

Η διαδικασία για την απόκτηση των ηθικών αρετών είναι ανάλογη με εκείνη της εκμάθησης των τεχνών. Όπως κάποιος γίνεται γνώστης της τέχνης του με την αδιάλειπτη άσκηση, έτσι και η αρετή είναι αποτέλεσμα επαναλήψεως ομοίων ενεργειών και συνέπεια του «πολλάκις πράττειν».

Αυτή η επανάληψη όμοιων ενεργειών, που πρέπει να έχουν ορισμένη ποιότητα, η επανάληψη της ηθικής πράξης μας βοηθάει να αποκτήσουμε μέσω του εθισμού τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας, τις **έξεις**. Σ' αυτό συνίσταται ο ρόλος της παιδείας.

Η καθημερινή ζωή είναι βέβαια ζωή στην κοινωνία και ακριβέστερα στην πολιτικά οργανωμένη κοινωνία. Έτσι εκτός από την πολιτική διάσταση της ηθικής αρετής (ενότητα 3η), βλέπουμε εδώ και την κοινωνική της διάσταση.

Ερμηνευτικά σχόλια

Στην προηγούμενη ενότητα ο Αριστοτέλης έγραψε για τον ρόλο του *ἔθους* τόσο για την απόκτηση των τεχνών όσο και της αρετής και έδωσε και την πολιτική διάσταση της αρετής. Σ' αυτή την ενότητα αναλογικά υποστηρίζει ότι από τους καλούς ή κακούς τρόπους συμπεριφοράς προκύπτουν οι καλές ή κακές συνήθειες (*έξεις*) και δίνει την κοινωνική διάσταση της αρετής. Ο Αριστοτέλης εισέρχεται στο πεδίο α. των κοινωνικών συναναστροφών («*ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους*»), β. των περιστάσεων που γεννούν φόβο («*τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς*»), γ. των επιθυμιών («*τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας*») και δ. των παρορμήσεων («*τὰ περὶ τὰς ὀργάς*»).

Διὸ δεῖ τὰς ἐνεργείας ποιάς ἀποδιδόναι: Ο άνθρωπος που θέλει να αποκτήσει αρετή πρέπει διαρκώς να δίνει ποιότητα στις ενέργειές του. Αυτό σημαίνει ότι οι ενέργειες που θα γεννήσουν την αρετή πρέπει να είναι ίδιες με αυτές που θα κάνει ο άνθρωπος όταν αποκτήσει την αρετή. Η διαφορά είναι ότι όταν αποκτήσει κανείς την αρετή κάνει εύκολα ενέργειες πολύ καλύτερης ποιότητας: (βλ. *Ηθικά Νικομάχεια* 1104a30-b3: «η σωματική ρώμη γεννιέται από την πολλή τροφή και από την άσκηση στους πολλούς κόπους, αυτά όμως τα πράγματα είναι ικανός να τα κάνει κατά κύριο λόγο ο σωματικά ρωμαλέος. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τις αρετές: μένοντας συστηματικά μακριά από τις ηδονές γινόμαστε σώφρονες, και όταν γίνουμε, έχουμε πια σε πολύ μεγάλο βαθμό τη δύναμη να μένουμε μακριά τους· το ίδιο και με την ανδρεία: αποκτώντας σιγά σιγά τη συνήθεια να περιφρονούμε τα πράγματα που προκαλούν φόβο και να τα αντιμετωπίζουμε, γινόμαστε ανδρείοι, και όταν γίνουμε, θα έχουμε πια σε πολύ μεγάλο βαθμό τη δύναμη να τα αντιμετωπίζουμε».

οὐ μικρὸν διαφέρει: Σχήμα λιτότητας ("εκφράζεται κάτι το *ἔλασσον*, δηλώνεται όμως το *μείζον*": *ὄχι λίγα* = *πολλά*, *οὐχ ἤκιστα* = *μάλιστα*, *οὐκ ἄγνωῶ* = *γιγνώσκω καλῶς*. Άρα: αντί για τη λέξη που δηλώνει το μείζον χρησιμοποιείται με άρνηση η λέξη που δηλώνει το *ἔλασσον*. *Λιτός* = "απλός", "που αρκείται σε λίγα").

Οὐ μικρὸν [...] πάμπολυ [...] τὸ πᾶν: Αξιοσημείωτη κλιμάκωση. *Οὐ μικρὸν* - *πάμπολυ* - *τὸ πᾶν*: Αν στη θέση του *οὐ μικρὸν* - "όχι λίγο" βάλουμε τη λέξη *πολύ* (βλ. όσα λέγονται παραπάνω για το σχήμα λιτότητας), τότε η σειρά παίρνει τη μορφή *πολύ* - *πάμπολυ* - *τὸ πᾶν*: η δεύτερη λέξη είναι "αύξηση" της πρώτης, η τρίτη (στην πραγματικότητα το πρώτο συνθετικό της δεύτερης λέξης) είναι "υπέρ - αύξηση" της δεύτερης. Η κλιμακωτή αύξηση είναι φανερή α) στο επίπεδο του λόγου, β) στο επίπεδο του νοήματος.

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

- Πώς γινόμαστε δίκαιοι ή άδικοι; Ενεργώντας δίκαια ή άδικα στις σχέσεις μας με τους άλλους.

- Πώς γινόμαστε δειλοί ή ανδρείοι; Εθίζοντας τον εαυτό μας στο φόβο ή στο θάρρος όταν αντιμετωπίζουμε καταστάσεις που φοβίζουν.

- Πώς γινόμαστε εγκρατείς ή ακόλαστοι όσον αφορά τις επιθυμίες μας; Συμπεριφερόμενοι με εγκράτεια ή το αντίθετο.

- Πώς γινόμαστε πράοι ή οργίλοι; Συνηθίζοντας, όταν κάτι τείνει να μας εξοργίσει, να αντιδρούμε ήρεμα ή να οργιζόμαστε.

- Με άλλα λόγια (και γενικεύοντας): με την επανάληψη όμοιων ενεργειών αποκτούμε την αντίστοιχη καλή ή κακή «έξη» = μόνιμη ιδιότητα του χαρακτήρα μας και

- 'Αρα, πρέπει κανείς να δίνει συνειδητά στις ενέργειές του ορισμένη ποιότητα, ώστε να αποκτήσει τελικά την αντίστοιχη μόνιμη ιδιότητα και

- (περαιτέρω συμπέρασμα) από μικρή ηλικία είναι σημαντικό να εθίζεται στην αρετή (η σημασία λοιπόν της αγωγής πολύ μεγάλη).

Ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

1. Ουδέτερου γένους. Αναφέρεται στα πράγματα μέσα στα οποία *αναστρεφόμενα* τα πρόσωπα αποκτούν τις ιδιότητες που δηλώνονται από τα συγκεκριμένα επίθετα (*τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι, τὰ ἐν τοῖς δεινοῖς, τὰ περὶ τὰς ἐπιθυμίας, τὰ περὶ τὰς ὀργάς*).

2. Η λέξη *ἔξις* είχε αρχικά τη μορφή *ἔχ-σις* ($\chi+\sigma=\xi$)· άρα είναι παράγωγη από το θέμα του ρήματος *ἔχω*. Σχηματίστηκε από το θέμα του ρήματος αυτού και από την παραγωγική κατάληξη *-σις*, που δήλωνε ενέργεια του υποκειμένου και δήλωνε αρχικά την "κατοχή", την "απόκτηση", και μάλιστα την ίδια την "προσπάθεια = τις ενέργειες για απόκτηση, για κατοχή"· αργότερα η λέξη χρησιμοποιήθηκε και για να δηλωθεί η ιδιότητα που απέκτησε και έχει πια κανείς αφού επανέλαβε κατ'επίτηδες φορές, ώστε να του έχει πια γίνει συνήθεια. Η λέξη *ἔξις* χρησιμοποιήθηκε από τον Αριστοτέλη στο πλαίσιο της ηθικής φιλοσοφίας του για να δηλωθεί η μόνιμη μορφή του χαρακτήρα ενός ατόμου, τα μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα του, αυτά που αποκτιούνται με την επίμονη άσκηση, δηλ. με την επίμονη επανάληψη κάποιων ενεργειών.

3. Όπως το είχε κάνει και ο δάσκαλος του ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης τόνισε και ξανατόνισε τη μεγάλη σημασία που έχει η παιδεία και η αγωγή, τόσο για την ιδιωτική όσο και για τη δημόσια ζωή του ατόμου. Και όλα βέβαια αυτά γιατί ο Αριστοτέλης πίστευε πως με την παιδεία και την αγωγή, η οποία *εθίζει* το άτομο σε συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς, το άτομο βοηθιέται στην απόκτηση της αρετής. Δύο πράγματα λοιπόν αισθάνθηκε πως έπρεπε να τα τονίσει με ιδιαίτερη έμφαση: α) ότι ο ίδιος αποδίδει πρωτεύουσα σημασία στην παιδεία και στην αγωγή, και β) ότι, άρα, όσο πιο νωρίς αρχίσει η παιδεία και η αγωγή, τόσο πιο πολλές θα είναι οι ελπίδες να αποδειχτεί αυτή αποτελεσματική και γόνιμη.

Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια, ΕΝΟΤΗΤΑ 5η

Σημείον δὲ δεῖ ποιεῖσθαι τῶν ἕξεων τὴν ἐπιγινομένην ἡδονὴν ἢ λύπην τοῖς ἔργοις· ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος τῶν σωματικῶν ἡδονῶν καὶ αὐτῷ τούτῳ χαίρων σῶφρων, ὁ δ' ἀχθόμενος ἀκόλαστος, καὶ ὁ μὲν ὑπομένων τὰ δεινὰ καὶ χαίρων ἢ μὴ λυπούμενός γε ἀνδρείος, ὁ δὲ λυπούμενος δειλός. περὶ ἡδονᾶς γὰρ καὶ λύπας ἐστὶν ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ· διὰ μὲν γὰρ τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν, διὰ δὲ τὴν λύπην τῶν καλῶν ἀπεχόμεθα. διὸ δεῖ ἤχθαι πῶς εὐθὺς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησὶν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἢ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν.

Σημάδι αποδεικτικό των ἕξεων πρέπει να θεωρούμε την ευχαρίστηση ἢ τη δυσαρέσκεια που συνοδεύει τις πράξεις μας. Ὅποιος δηλαδή απέχει από τις σωματικές ηδονές και αυτό του προκαλεί ευχαρίστηση, είναι ἄνθρωπος σῶφρων, ενώ αὐτός που δυσανασχετεῖ (για την αποχή του από τις ηδονές) είναι ἀκόλαστος· επίσης, αὐτός που στέκεται να αντιμετωπίσει ὅλα τα επικίνδυνα πράγματα και αυτό του προκαλεί ευχαρίστηση ἢ, ἔστω, δεν τον δυσαρρεστεί, είναι ἀνδρείος, ενώ αὐτός που το πράγμα αὐτό τον δυσαρρεστεί είναι δειλός. Και ὅλα αὐτά γιατί ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ σχετίζεται με την ευχαρίστηση και με τη δυσαρέσκεια· διότι ἡ ευχαρίστηση μας ἐξωθεῖ να κάνουμε ευτελὴ πράγματα, ενώ ἡ δυσαρέσκεια μας κρατᾶει μακριὰ από τα ὁμορφα πράγματα. Γι' αὐτό και είναι ἀνάγκη -ὅπως το λέει ὁ Πλάτωνας- να ἔχει πάρει κανεὶς ἤδη ἀπὸ μικρὸς ἐκείνη την ἀγωγή που θα τον κάνει να ευχαριστεῖται και να δυσαρρεστεῖται με αὐτά που πρέπει· πράγματι, αὕτη είναι ἡ σωστὴ παιδεία.

Ερμηνευτικά σχόλια

ὁ μὲν γὰρ ἀπεχόμενος...: Στην προσπάθεια του να γίνει κάτοχος της ἀρετῆς ὁ ἄνθρωπος ἔχει συνεχῶς ἀνάγκη ἀπὸ ἐπιβεβαιώσεις για τὴν ὀρθότητα των ἐνεργειῶν του, για τὴν ὀρθότητα γενικὰ της πορείας του· ποιος ὅμως ἢ τι θα βεβαιώσει τὸν ἄνθρωπο ὅτι περπατᾶει πάνω στον δρόμο που θα τον οδηγήσει στην ἀρετὴ και ὄχι, ἐνδεχομένως, πάνω στον δρόμο που θα τον οδηγήσει στο ἀντίθετο της, στην κακία; Ἡ ἀπάντηση τοῦ Ἀριστοτέλη είναι ὅτι ὑπάρχει, στην πραγματικότητα ἓνα ἀλάνθαστο ἀποδεικτικό στοιχείο: ἡ ευχαρίστηση ἢ ἡ δυσαρέσκεια που συνοδεύει τις πράξεις μας· ἀν το ἄτομο ἐνεργεῖ ὅπως ἐνεργεῖ και αὐτό του προκαλεῖ ευχαρίστηση, θα πει πῶς οἱ ἐνέργειες του είναι οἱ σωστές· ἀν, ἀντίθετα, οἱ ἐνέργειές του του προκαλοῦν δυσαρέσκεια και λύπη, θα πει πῶς ἔχει πολὺ ἀκόμη δρόμο μπροστὰ του ὡς τὴν κατάκτηση της ἀρετῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης φτάνει μάλιστα στο σημεῖο να υποστηρίξει ὅτι δεν είναι ἀρκετό να απέχει κανεὶς ἀπὸ τις σωματικές ηδονές για να δικαιούται τὸν χαρακτηρισμὸ του σῶφρονα ἀνθρώπου· τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸν θα τον δικαιούται μόνο ἀν ἡ ἀποχή ἀπὸ τις σωματικές ηδονές γίνεται γι' αὐτὸν πηγὴ ευχαρίστησης και χαράς. Και κάτι παραπάνω: ἀν ἡ ἀποχή ἀπὸ τις σωματικές ηδονές του προκαλεῖ λύπη και στενοχώρια, τότε -και παρὰ τὴν ἀποχή του!- θα ἐξακολουθήσει να λέγεται = να είναι ἀκόλαστος· τὸ ἴδιο και στην περίπτωση της ἀνδρείας: ἀνδρείος είναι αὐτός που ὑπομένει τὰ δεινὰ κι αὐτό του προκαλεῖ χαρὰ ἢ, ἔστω, δεν του προκαλεῖ λύπη· γιατί ἀν του προκαλεῖ λύπη, τότε πια δεν είναι ἀνδρείος, ἀλλὰ δειλός -κι ἀς ὑπομένει τὰ δεινὰ!

διὰ... τὴν ἡδονὴν τὰ φαῦλα πράττομεν: Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἡδονή, τὴ χαρὰ δηλαδή και τὴν ευχαρίστηση που προκαλοῦν οἱ πράξεις της ἀρετῆς, ὑπάρχει και ἡ ἡδονὴ που συνοδεύει, συχνά, και τις ευτελεῖς μας πράξεις· αὕτη είναι μάλιστα και που μας παρασέρνει στο να τις πράττουμε -ὅπως ὑπάρχει και ἡ λύπη, ἡ στενοχώρια δηλαδή και ἡ δυσαρέσκεια που

συνοδεύει, επίσης συχνά, και τις όμορφες πράξεις και ενέργειες μας, κάτι που μας κάνει τελικά να τις αποφεύγουμε. Γι' αυτό και όταν κάποια στιγμή ο Αριστοτέλης θα φτάσει να συζητά (*Ηθικά Νικομάχεια* 1109 a 30 εξ.) τους πρακτικούς τρόπους με τους οποίους ο καθένας θα πρέπει να βοηθά τον εαυτό του να αποκτήσει την αρετή, δεν θα παραλείψει να τονίσει ότι το κάθε άτομο οφείλει να εξετάζει να δει προς τα πού είναι *εὐκατάφορον*, ποιες είναι δηλαδή οι φυσικές ροπές του, κάτι που θα το καταλάβει «εκ της ηδονής και λύπης της γινομένης περί ημάς», από την ευχαρίστηση δηλαδή και τη δυσαρέσκεια που συνοδεύουν τις πράξεις μας και τις ενέργειες μας· γι' αυτό και θα συστήσει στη συνέχεια να είμαστε στον μέγιστο δυνατό βαθμό προσεκτικοί σε ό,τι αφορά «τὸ ἡδὺν καὶ τὴν ἡδονήν· οὐ γὰρ ἀδέκαστοι κρίνομεν αὐτήν».

ὡς ὁ Πλάτων φησίν: Η πλατωνική διδασκαλία εκτίθεται στους *Νόμους* (653 b c). Τη διδασκαλία αυτή ο Αριστοτέλης τη θυμήθηκε και άλλες φορές (βλ. *Ηθικά Νικομάχεια* 1172 a 29 και *Πολιτικά* 1340 b 36), κάτι που δείχνει, φυσικά, τη μεγάλη τιμή που έτρεφε γι' αυτήν.

Δεν δυσκολεύεται καθόλου να πει κανείς πως είναι, ίσως, ο πιο σημαντικός ορισμός της αγωγής: «Η πιο σωστή παιδεία, η πιο σωστή αγωγή είναι αυτή που μας κάνει ικανούς να χαιρόμαστε με ό,τι αξίζει και να λυπούμαστε για ό,τι αξίζει»

διὸ δεῖ ἤχθαι πῶς εὐθύς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησίν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν. Η σχέση της ηθικής αρετής με την ηδονή ή τη λύπη μπορεί να γίνει κατανοητή αν θυμηθούμε τη συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο φιλόσοφος. Αρχικά (ενότητα 1η και 2η) έδειξε ότι η αρετή είναι *ἕξις*, δημιουργείται δηλαδή με την επανάληψη μιας πράξης. Στη συνέχεια (ενότητα 3η και 4η) έδειξε ότι η ποιότητα της πράξης καθορίζει και την ποιότητα της *ἕξεως*. Εδώ προσθέτει την (ψυχολογικού περιεχομένου) παρατήρηση ότι η πράξη συμπαρακολουθείται από συναίσθημα ευχάριστο ή δυσάρεστο, ανάλογα με την ποιότητά της. Αυτό το θεωρεί ως κριτήριο για τη διαμόρφωση *ἕξεως* αντίστοιχης με την ποιότητα της πράξης.

Η διάκριση των ηδονών σε «καλές» και «κακές» δεν συνάγεται άμεσα από το κείμενο³⁵. Η σχέση της ηθικής αρετής με τη ζωή στην πολιτική κοινωνία συνάγεται έμμεσα από το κείμενο. Είναι χρήσιμο για την κατανόησή της να συνδεθεί με τη σωφροσύνη - ποιος θεωρείται σώφρων - και με την ορθή παιδεία, που νοείται ως «ορθή» στα πλαίσια κάποιου αξιολογικού συστήματος, τὸ οποίο έχει υιοθετηθεί από μια κοινωνία. Επομένως, ο Αριστοτέλης συνδέει την ηθική αρετή με την πολιτική κοινωνία. Η ενότητα 5 μπορεί να συσχετιστεί με τη 20ή των *Πολιτικών*, που αναφέρεται στην παιδεία.

³⁵ Μπορεί όμως να γίνει κατανοητή με τη βοήθεια των σχολίων και άλλων σχετικών χωρίων, π.χ.: *HN* 1152 b 19-21, 23-25: «Πλήν τούτου αι ηδοναί εμποδίζουσι την διανοήσιν και μάλιστα ὅσον περισσότερον είναι εντατικά, καθὼς ἐπὶ παραδείγματι, αι αφροδισιακαί, διότι ουδεὶς δύναται να σκέπτεται, καθ' ὃν χρόνον τας δοκιμάζει (...) Το ὅτι δε ὅλαι αι ηδοναί δεν είναι εξαίρετοι, αποδεικνύεται εκ του ὅτι υπάρχουν και αισχραὶ και αξιοκατάκριτοι και βλαβεραὶ τοιαῦται, δεδομένου ὅτι μερικαὶ τέρψεις είναι φορεῖς ασθενειῶν». (Μετάφραση: Α. Δαλέζιος).

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

-- Αν μία πράξη μας προκαλεί ευχαρίστηση, χαρά (ηδονή) ή αντίθετα λύπη, αυτό είναι κριτήριο για να διαπιστώσουμε τι είδους ἕξις διαθέτουμε. Με άλλα λόγια όταν μία ἕξις έχει διαμορφωθεί, η χαρά ή η λύπη είναι φυσικό επακόλουθο κάθε πράξης του ανθρώπου. Π.χ.:

Η αποχή από τις σωματικές απολαύσεις σου προκαλεί χαρά; → έχεις την έξιν της σωφροσύνης. Σου προκαλεί λύπη; → έχεις την έξιν της ακολασίας.

Οι συμφορές σου προκαλούν χαρά ή έστω δεν σε λυπούν; → έχεις την έξιν της ανδρείας. Σου προκαλούν λύπη; → έχεις την έξιν της δειλίας.

– Πέρα όμως από αυτό, η βίωση της ηδονής ή η αποφυγή της λύπης λειτουργούν ως κίνητρο για να κάνουμε ή αντίστοιχα να αποφύγουμε μια πράξη. Αν λοιπόν για να νιώσεις ηδονή κάνεις μια πράξη φαύλη (= κακή), αυτή είναι μια κακή ηδονή. Αντιθέτως, αν για να νιώσεις ηδονή δείχνεις εγκράτεια, θάρρος, φέρεσαι δίκαια, αυτή είναι μια καλή ηδονή. Ο ρόλος της παιδείας έγκειται ακριβώς στο να σε οδηγήει να επιλέγεις τις καλές ηδονές.

Ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

1. **Σημείον δὲ δεῖ ποιῆσθαι...**: Πρόσθετα παραδείγματα: α) η σχέση μας με τα χρήματα: Τι θα ήταν στην περίπτωση αυτή η αρετή (=το σωστό) και τι η κακία (= το λάθος) είτε εν σχέσει με τη δόση είτε εν σχέσει με τη λήψη τους; β) η σχέση μας με τις τιμές και τα αξιώματα (ανάλογα ερωτήματα). γ) η σχέση μας με την αλήθεια και το ψέμα δ) η φιλία και η έχθρα ε) η οργή και η πραότητα.

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 6η

Δεῖ δὲ μὴ μόνον οὕτως εἰπεῖν, ὅτι ἕξις, ἀλλὰ καὶ ποία τις. ῥητέον οὖν ὅτι πᾶσα ἀρετή, οὗ ἂν ἡ ἀρετή, αὐτό τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν, οἷον ἡ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετή τὸν τε ὀφθαλμὸν σπουδαῖον ποιεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ· τῇ γὰρ τοῦ ὀφθαλμοῦ ἀρετῇ εὖ ὁρῶμεν. ὁμοίως ἡ τοῦ ἵππου ἀρετή ἵππον τε σπουδαῖον ποιεῖ καὶ ἀγαθὸν δραμεῖν καὶ ἐνεγκεῖν τὸν ἐπιβάτην καὶ μείναι τοὺς πολεμίους. εἰ δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει, καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετή εἴη ἂν ἡ ἕξις ἀφ' ἧς ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται καὶ ἀφ' ἧς εὖ τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει. πῶς δὲ τοῦτ' ἔσται, ... ὧδ' ἔσται φανερόν, ἐὰν θεωρήσωμεν ποία τις ἔστιν ἡ φύσις αὐτῆς.

Δεν πρέπει όμως να το πούμε μόνο έτσι, ότι η αρετή είναι "έξις", αλλά πρέπει να πούμε και τι λογής "έξις" είναι. Πρέπει λοιπόν να πούμε ότι η κάθε αρετή, όποιου πράγματος είναι αρετή, και το ίδιο το πράγμα το κάνει να φτάσει στην πιο τέλεια κατάσταση του και επιπλέον το βοηθεῖ να εκτελέσει με τον σωστό τρόπο το έργο του · π.χ. η αρετή του ματιού και το ίδιο το μάτι το κάνει τέλειο, αλλά επίσης και το έργο του, αφού η αρετή του ματιού είναι που κάνει να βλέπουμε καλά. Όμοια η αρετή του αλόγου κάνει και το ίδιο το άλογο τέλειο και ικανό να τρέξει και να κρατήσει τον αναβάτη και να σταθεί αντιμετώπι με τον εχθρό. Αν λοιπόν έτσι έχει το πράγμα σε κάθε περίπτωση, τότε και του ανθρώπου η αρετή θα είναι η "έξις" από την οποία ο άνθρωπος γίνεται καλός και από την οποία θα μπορέσει να εκτελέσει καλά το έργο που του ανήκει. Πώς θα γίνει αυτό με τον ακόλουθο τρόπο θα γίνει φανερό, αν εξετάσουμε δηλαδή ποια είναι η ιδιαίτερη φύση της.

Ερμηνευτικά σχόλια

Έχοντας ο φιλόσοφος ορίσει την ἀρετή κατά το γένος (η ἀρετή είναι ἕξις) προχωρεί στον προσδιορισμό της ποιότητάς της, δηλαδή της ειδοποιού διαφοράς της από άλλες πράξεις - ενέργειες.

Αναλυτικότερα:

ποιά τις: Στο προηγούμενο κεφάλαιο, στο πέμπτο δηλαδή κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης έθεσε το ερώτημα «τί ἐστίν ἡ ἀρετή»; ανέθεσε δηλαδή στον εαυτό του να βρει και να δώσει τον ορισμό αυτής της έννοιας. Ο ίδιος είχε διδάξει, ήδη στα *Τοπικά* του (103 b 15), ότι «ὁ ορισμός εκ γένους και διαφορῶν ἐστίν». Για να ορισθεί δηλαδή μια έννοια, πρέπει, κατά τον Αριστοτέλη: α) να καθορισθεί το προσεχές γένος της, να υπαχθεί δηλαδή η οριστέα έννοια στο πλησιέστερο σύνολο στο οποίο περιέχεται (της έννοιας π.χ. *άνθρωπος* προσεχές γένος είναι η έννοια *ζῶο*). β) να καθορισθεί η ειδοποιός διαφορά της, το ιδιαίτερο δηλαδή γνώρισμα με το οποίο η οριστέα έννοια διακρίνεται από τις ομογενείς της έννοιες (το ιδιαίτερο π.χ. γνώρισμα με το οποίο ο *άνθρωπος* διακρίνεται από όλα τα άλλα επιμέρους *ζῶα* είναι το λογικό του).

Για να προσδιορίσει λοιπόν το προσεχές γένος της έννοιας ἀρετή, η σκέψη του Αριστοτέλη ακολούθησε την εξής πορεία: «*Τα ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενα*» είναι τρία, τα *πάθη*, αι *δυνάμεις* και αι *ἕξεις*: αφού επομένως, ένα από αυτά θα πρέπει να είναι η ἀρετή, ο Αριστοτέλης προσπάθησε να δείξει ότι η ἀρετή δεν είναι ούτε *πάθος* ούτε *δύναμη*: στην πραγματικότητα ο ορισμός της ἀρετής δουλεύτηκε από τον Αριστοτέλη με τη διαδικασία του αποκλεισμού των δύο από τα τρία ενδεχόμενα· στο τέλος, δηλαδή, ο Αριστοτέλης δεν χρειάστηκε να αποδείξει ότι η ἀρετή είναι *ἕξις*, αφού με τον αποκλεισμό των *παθῶν* και των *δυνάμεων*, μόνο *ἕξις* ἀπόμενε πια να είναι η ἀρετή.

Πάθη ονόμασε την επιθυμία, την οργή, τον φόβο, το θάρρος, τον φθόνο, τη χαρά, τη φιλία, το μίσος, τον πόθο, τη ζήλια, την ευσπλαχνία, γενικά «*οἱς ἐπέται ἡδονή ἢ λύπη*», όλα δηλαδή ὅσα ακολουθούνται από ευχαρίστηση ἢ δυσαρέσκεια: είναι φανερό ότι τα αριστοτελικά *πάθη* (που αλλού χαρακτηρίζονται από τον ίδιο τον Αριστοτέλη ως «*ἀλόγες παρορμήσεις τῆς ψυχῆς*») δεν είναι παρά καθαρά βιολογικές ιδιότητες του ανθρώπου, ιδιότητες δηλαδή που έχει ο άνθρωπος μόνο ως βιολογικό είδος, μόνο και μόνο γιατί είναι άνθρωπος. Αυτό θα πει ότι τα αριστοτελικά *πάθη* δεν χαρακτηρίζουν ἀκόμη τον ἄνθρωπο ως καλόν ἢ κακό: ο άνθρωπος αισθάνεται τα *πάθη* αυτά επειδή ἔτσι το ὅρισε γι' αὐτόν η φύση· ἄρα ο άνθρωπος χαίρεται ἢ μισεί, φθονεί ἢ ευσπλαχνίζεται, φοβάται ἢ οργίζεται χωρίς ούτε το ένα από αυτά να τον κάνει (ἠθικά) καλόν ούτε το ἄλλο (ἠθικά) κακόν.

Ὅτι με τα *πάθη* βρισκόμαστε ἀκόμη στον χώρο της φυσιολογίας, στον χώρο της βιολογίας, ὄχι λοιπόν ἀκόμη στον χώρο της ἠθικής, φαίνεται καθαρότερα στον αριστοτελικό ορισμό των *δυνάμεων*, του δεύτερου από τα «*γινόμενα ἐν τῇ ψυχῇ*»: «*λέγω δε δυνάμεις*», λέει ο Αριστοτέλης, «*καθ' ἃς παθητικοὶ τούτων (δηλαδή των παθῶν) λεγόμεθα*», για να εξηγήσει ο ίδιος ἀμέσως μετά: «*οἷον καθ' ἃς δυνατοὶ ἐσμεν ὀργισθῆναι ἢ λυπηθῆναι ἢ ἐλεῆσαι*». Δεν φτάνει λοιπόν που η φύση έβαλε στην ψυχή του βιολογικού είδους ἄνθρωπος τα *πάθη* που μνημονεύθηκαν πιο πάνω· αυτά θα ἴταν τελικά ἀσήμαντα, ἀνύπαρκτα, αν κάθε συγκεκριμένος ἄνθρωπος δεν είχε επίσης προικισθεί από τη φύση με τη δύναμη, τη δυνατότητα μετοχής σ' αυτά· η φύση, επομένως, μας κάνει ικανούς να μετέχουμε, με τα δικά του μάλιστα ο καθένας "ποσοστά", στα διάφορα επιμέρους *πάθη*. Ούτε και από αυτήν, ἄρα, την ἀποψη, την ἀποψη των *δυνάμεων*, χαρακτηρίζονται ἀκόμη οι ἄνθρωποι καλοί ἢ κακοί.

Για τις ιδιότητες αυτές - καλός ἢ κακός - ο λόγος αρχίζει μόνο από τη στιγμή που ο καθένας μας έχει *πως* - κρατά μια ορισμένη στάση ἀπέναντι στα *πάθη*, από τη στιγμή που έχει *εὖ* ἢ *κακῶς* προς αυτά, από τη στιγμή δηλαδή που κρατάει σωστή ἢ ὄχι σωστή

στάση απέναντι στα πάθη. Το ερώτημα, φυσικά, που προβάλλει ύστερα από αυτά είναι: «Ποια είναι η σωστή και ποια η όχι σωστή στάση απέναντι στα πάθη;». Η απάντηση του Αριστοτέλη έχει τη μορφή: «Κακῶς ἔχομεν πρὸς τὰ πάθη», «εἰ ἔχομεν πρὸς αὐτὰ σφοδρῶς ἢ ἀνειμένως», μια απάντηση που ολοφάνερα θα οδηγήσει στο λογικό συμπέρασμα πως σωστό είναι, επομένως, το αντίθετο του σφοδρῶς και του ἀνειμένως: η λέξη που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί για την περίπτωση αυτή είναι η λέξη μέσως. Όλα αυτά θα πουν πως αν ο λόγος μας είναι π.χ. για την οργή, λάθος είναι α) να οργιζόμαστε σφοδρά, άγρια, β) να οργιζόμαστε χλιαρά, "ανειμένα", "χαλαρά" σωστή, επομένως, είναι η μετρημένη, η μέση οργή. Συμπέρασμα: Δεν είναι εξ αρχής λάθος η οργή· ίσα ίσα, η οργή, αλλά στο σωστό μέτρο, είναι αρετή, είναι το δέον· κακία, δηλ. λάθος, είναι η υπερβολική ή η ελλειμματική, η ελλιπής οργή· εξίσου μάλιστα λάθος = κακία και η μία και η άλλη.

Μπορούμε τώρα να ανακεφαλαιώσουμε: Στο ερώτημα «Ποιο είναι το προσεχές γένος της έννοιας αρετή» η απάντηση του Αριστοτέλη είναι ότι «Αυτό είναι η έννοια ἔξις» -κι εμείς είδαμε πως με τη λέξη αυτή ο Αριστοτέλης εννοεί την ιδιαίτερη ψυχική κατάσταση = τον χαρακτήρα που ο άνθρωπος διαμορφώνει με τη στάση που επιλέγει απέναντι στα πάθη. Αν όμως με τη στάση του αυτή = με τις ενέργειες του ο άνθρωπος μπορεί να διαμορφώσει περισσότερες από μία ἔξεις, ποια από όλες αυτές είναι η αρετή; (Είναι φανερό ότι με μια τέτοια ερώτηση ο Αριστοτέλης ψάχνει να βρει την ειδοποιό διαφορά της ἔξης που θα είναι αρετή από τις άλλες ἔξεις, που δεν θα είναι βέβαια καμιά τους η αρετή).

Η απάντηση του στο ερώτημα αυτό είναι ότι αρετή είναι η ἔξη «ἀφ' ἧς ἀγαθός ἄνθρωπος γίνεται και ἀφ' ἧς εὐ το εαυτοῦ ἔργον ἀποδώσει» -κι εμείς σημειώσαμε ήδη πως την ἔξη αυτή ο άνθρωπος τη διαμορφώνει ακολουθώντας τον δρόμο της μεσότητας. Για τη μεσότητα όμως ο λόγος του θα είναι διεξοδικός και αναλυτικός στη συνέχεια.

ἔργον: Δύο θεμελιώδεις ιδέες του Αριστοτέλη πρέπει να τις έχει κανείς συνεχώς παρούσες στο μυαλό του αν είναι να παρακολουθήσει σωστά τον γενικότερο στοχασμό του μεγάλου φιλοσόφου:

α) Σε διάκριση με τα έργα τέχνης, που είναι έργα των ανθρώπων, κάθε δημιουργήμα της φύσης (πιο συγκεκριμένα: κάθε ζωντανό ον) έχει μέσα στον ίδιο τον εαυτό του αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει αρχήν κινήσεως (= αρχή της αύξησής του). Αυτό θα πει πως από τη στιγμή που θα γεννηθεί κάτι από τη φύση, αρχίζει σ' αυτό μια ορισμένη διαδικασία που, αν δεν εμποδιστεί από ἔξω, θα ακολουθήσει μια από πριν καθορισμένη πορεία· η πορεία αυτή θα το οδηγήσει στο τέλος του (= στην τελείωση του)· πολλά βέβαια μπορούν να συμβούν καθ' οδόν ώστε το φυσικό αυτό ον να μη φτάσει ποτέ στο τέλος του· αυτό όμως δεν σημαίνει απολύτως τίποτε ως προς το τέλος που έχει οριστεί γι' αυτό το ον.

β) Αξεχώριστη με την έννοια του τέλους είναι στον Αριστοτέλη η ιδέα ότι καθετί που δημιουργείται από τη φύση, έχει να επιτελέσει ένα συγκεκριμένο ἔργον: η φύση δεν δημιουργεί τίποτε μάτην. Η ιδέα αυτή διατρέχει ολόκληρο το ἔργο του Αριστοτέλη: από τα ζωολογικά και τα κοσμολογικά έργα του ως τα πολιτικά του έργα (το τελευταίο θα έχουμε την ευκαιρία να το διαπιστώσουμε στις ενότητες από τα Πολιτικά του). Ένα φυσικό ον έχει, επομένως, πραγματοποιήσει, κατά τον Αριστοτέλη, το τέλος του, όταν έχει επιτελέσει το ἔργον που του έχει ανατεθεί από τη φύση.

Ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

1. Στην 6η Ενότητα ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τη λέξη αυτή α) για να δηλώσει την αξία που έχει ένα πράγμα (ἔμψυχο ή ἀψυχο, ἄνθρωπος ή ζῷο) κατά τη στιγμή που έχει την πιο ολοκληρωμένη, την πιο τέλεια μορφή του (πρόσεξε το δεύτερο συνθετικό του ρήματος ἀποτελεῖ), β) για να δηλώσει ότι η αξία ενός πράγματος βρίσκεται σε άμεση

συνάρτηση προς την εκτέλεση από το πράγμα αυτό του έργου που του έχει ανατεθεί από τη φύση.

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 7η

Ἐν παντὶ δὴ συνεχεῖ καὶ διαιρετῶ ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς ... Λέγω δὲ τοῦ μὲν πράγματος μέσον τὸ ἴσον ἀπέχον ἀφ' ἑκατέρου τῶν ἄκρων, ὅπερ ἐστὶν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶσιν, πρὸς ἡμᾶς δὲ ὁ μῆτε πλεονάζει μῆτε ἐλλείπει· τοῦτο δ' οὐχ ἓν, οὐδὲ ταῦτόν πᾶσιν. Οἷον εἰ τὰ δέκα πολλὰ τὰ δὲ δύο ὀλίγα, τὰ ἕξ μέσα λαμβάνουσι κατὰ τὸ πρᾶγμα· ἴσω γὰρ ὑπερέχει τε καὶ ὑπερέχεται· τοῦτο δὲ μέσον ἐστὶ κατὰ τὴν ἀριθμητικὴν ἀναλογίαν. Τὸ δὲ πρὸς ἡμᾶς οὐχ οὕτω ληπτέον· οὐ γὰρ εἰ τῶ δέκα μναῖ φαγεῖν πολὺ δύο δὲ ὀλίγον, ὁ ἀλείπτῃς ἕξ μνας προστάξει· ἔστι γὰρ ἴσως καὶ τοῦτο πολὺ τῶ ληψομένῳ ἢ ὀλίγον· Μίλωνι μὲν γὰρ ὀλίγον, τῶ δὲ ἀρχομένῳ τῶν γυμνασίων πολὺ. Ὅμοίως ἐπὶ δρόμου καὶ πάλης. Οὕτω δὴ πᾶς ἐπιστήμων τὴν ὑπερβολὴν μὲν καὶ τὴν ἔλλειψιν φεύγει, τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται, μέσον δὲ οὐ τὸ τοῦ πράγματος ἀλλὰ τὸ πρὸς ἡμᾶς.

Σε καθετὶ λοιπὸν που εἶναι συνεχῆς καὶ διαιρετὸ μπορούμε να πάρουμε ἓνα κομμάτι μεγαλύτερο, ἓνα κομμάτι μικρότερο ἢ ἓνα κομμάτι ἴσο, καὶ ὅλα αὐτὰ εἴτε σε σχέση πρὸς τὸ ἴδιο τὸ πρᾶγμα εἴτε σε σχέση πρὸς εμᾶς... Και "μέσον σε σχέση πρὸς τὸ πρᾶγμα", ονομάζω "αὐτὸ που ἀπέχει ἐξίσου ἀπὸ καθένα ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα", τὸ ὁποῖο βέβαια εἶναι ἓνα καὶ τὸ ἴδιο γιὰ ὅλους· ἐνῶ "μέσον σε σχέση πρὸς εμᾶς" ονομάζω "αὐτὸ που δὲν εἶναι οὔτε πάρα πολὺ οὔτε πολὺ λίγο"· αὐτὸ δὲν εἶναι οὔτε ἓνα οὔτε τὸ ἴδιο γιὰ ὅλους. Για παράδειγμα, ἀν τὰ δέκα εἶναι πολλὰ καὶ τὰ δύο λίγα, μέσον σε σχέση πρὸς τὸ πρᾶγμα θεωρεῖται τὸ ἕξι, ἀφοῦ αὐτὸ ὑπερέχει καὶ ὑπερέχεται κατὰ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ μονάδων· αὐτὸ βέβαια εἶναι τὸ μέσον σύμφωνα με τὴς διδασκαλίας τῆς ἀριθμητικῆς. Τὸ μέσον ὅμως τὸ σε σχέση πρὸς εμᾶς δὲν πρέπει νὰ τὸ ορίσουμε ἔτσι· γιὰτί ἀν γιὰ ἓνα ἄτομο εἶναι πολὺ τὸ νὰ φάει δέκα "μερίδες" καὶ λίγο τὸ νὰ φάει δύο, δὲν θὰ πει πὼς ὁ προπονητὴς θὰ ορίσει ἕξι "μερίδες", γιὰτί καὶ αὐτὴ ἡ ποσότητα μπορεῖ νὰ εἶναι πολλή γι' αὐτόν που θὰ τὴ φάει ἢ λίγη· λίγη γιὰ ἓναν Μίλωνα, πολλή γιὰ τὸν ἀρχάριο στὴ γύμναση. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὸ τρέξιμο ἢ τὴν πάλη. Επομένως, κάθε εἰδικὸς ἀποφεύγει τὴν ὑπερβολὴ ἢ τὴν ἔλλειψη καὶ ψάχνει νὰ βρεῖ τὸ μέσον καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ τελικὴ του προτίμηση - φυσικὰ ὄχι τὸ μέσον τὸ σε σχέση πρὸς τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ σε σχέση πρὸς εμᾶς.

Ερμηνευτικά σχόλια

Ὅσα λέγονται στὴν ἐνότητα αὐτὴ ἀποτελοῦν ἀμεση ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποία τίς ἐστὶν ἡ φύσις αὐτῆς (=τῆς ἀρετῆς), που τέθηκε ἀπὸ τὸν φιλόσοφο στὸ τέλος τῆς προηγούμενης ἐνότητας.

Χρήσιμο εἶναι νὰ συνδεθεῖ ἡ ἐννοια «μεσότητα», ἡ ὁποία δίνεται ἐδῶ ἀναλυτικὰ, με τὴς προηγούμενες σκέψεις τοῦ Ἀριστοτέλη που γνωρίσαμε ἤδη (ἐνότητα 4η) καὶ στὴς ὁποῖες ὑπάρχουν τὰ πρῶτα σπέρματα αὐτῆς τῆς θεωρίας.

Καλό είναι επίσης να υπογραμμιστεί το σημασιολογικό περιεχόμενο του ρήματος *αίρουμαι* (: τὸ δὲ μέσον ζητεῖ καὶ τοῦθ' αἰρεῖται) και της έκφρασης *πρὸς ἡμᾶς*, στις οποίες υπάρχει εν σπέρματι ο ορισμός της ηθικής αρετής (βλ. ενότητα 10).

ἔστι λαβεῖν τὸ μὲν πλεῖον τὸ δ' ἔλαττον τὸ δ' ἴσον, καὶ ταῦτα ἢ κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ἢ πρὸς ἡμᾶς ...: Ας παραστήσουμε αυτά που λέγονται εδώ με ένα σχήμα:

|-----|-----|-----|
 α   γ   δ   β

Αν φαντασθούμε λοιπόν ένα μέγεθος **αβ** διαιρετό επ' άπειρον, μπορούμε, λέει ο Αριστοτέλης, να πάρουμε από αυτό -χάρη στη διαιρετότητα του- α) ένα κομμάτι **γβ**, β) ένα κομμάτι **αγ**, γ) ένα κομμάτι **αδ**. Το πρώτο από τα τρία αυτά κομμάτια είναι αυτό που ο Αριστοτέλης το λέει το *πλεῖον*, το δεύτερον είναι αυτό που το λέει το *ἔλαττον*, το τρίτο είναι αυτό που το λέει το *ἴσον*. "Σε σχέση προς το ίδιο το πράγμα" (*κατ' αὐτὸ τὸ πρᾶγμα*) το κομμάτι **γβ** είναι ένα κομμάτι *πιο μεγάλο* (προφανώς από το κομμάτι **αγ**), το κομμάτι **αγ** είναι ένα κομμάτι *πιο μικρό* (προφανώς από το κομμάτι **γβ**), το κομμάτι **αδ** είναι ένα κομμάτι *ίσο* (προφανώς προς το κομμάτι **δβ**). "Σε σχέση προς εμάς" το κομμάτι **γβ** είναι ένα κομμάτι *πολύ μεγάλο*, το κομμάτι **αγ** είναι ένα κομμάτι *πολύ μικρό*, το κομμάτι **αδ** είναι ένα *σωστό* κομμάτι. Το σημείο **δ** είναι το *αντικειμενικό* ("σε σχέση προς το ίδιο το πράγμα") μέσον, αφού απέχει εξίσου από τα σημεία α και β (*άκρα*). *Υποκειμενικά* όμως ("σε σχέση προς εμάς") το σημείο δ είναι ένα μόνο από τα ενδεχόμενα μέσα: στην πραγματικότητα ο αριθμός των *υποκειμενικών μέσων* μπορεί να είναι άπειρος, όσος και ο αριθμός των επιμέρους ατόμων. Για το κάθε επιμέρους όμως άτομο, για το κάθε συγκεκριμένο δηλαδή άτομο, το (*υποκειμενικό* του) μέσον δεν είναι, βέβαια, παρά μόνο ένα.

μήτε πλεονάζει μήτε ἔλλειπει: Εύκολα μπορεί κανείς να προσέξει ότι χρησιμοποιώντας τις δύο αυτές λέξεις ο Αριστοτέλης τις αφήνει προς το παρόν εντελώς μετέωρες, αφού και η μία και η άλλη ολοκληρώνονται, στην πραγματικότητα, νοηματικά μόνο όταν ο λέγων προσθέτει δίπλα τους μια λέξη-όρο σύγκρισης. Σχηματισμένη, πράγματι, η πρώτη από μια λέξη που περιέχει μέσα της την έννοια της σύγκρισης (*πλέον* = περισσότερο) υποχρεώνει τον δέκτη της (ακροατή ή αναγνώστη) να αναζητήσει και να προσδιορίσει αμέσως το υπερβαινόμενο μέτρο (= περισσότερο από τι); το ίδιο και στην περίπτωση της δεύτερης λέξης (= λιγότερο από τι). Τα πράγματα, πάντως, θα γίνουν πιο συγκεκριμένα (και για τον Αριστοτέλη και για τη δική μας σκέψη) λίγο παρακάτω (βλ. 9η Ενότητα).

Στο σχόλιο του σχολικού εγχειριδίου γίνεται παραπομπή στα παραδείγματα της 4ης Ενότητας, που αφορούν την απόκτηση *σωστών* (μέσω της *σωστής συμπεριφοράς*) και *λανθασμένων* (μέσω της *λανθασμένης συμπεριφοράς*) *ιδιοτήτων* (*ανδρείοι, σώφρονες, πράοι ~ δειλοί, ακόλαστοι, οργίλοι* αντίστοιχα). Στην περίπτωση των *λανθασμένων ιδιοτήτων* έχουμε να κάνουμε με την *υπερβολή* και την *έλλειψη* ως άκρα, ως τις πιο απομακρυσμένες δηλαδή από τη *σωστή συμπεριφορά* *λανθασμένες συμπεριφορές*.

Τα παραδείγματα, βέβαια, της 4ης Ενότητας δεν ήταν τα μόνα για τα οποία μίλησε ο Αριστοτέλης. Συστηματικότερος θα είναι ο λόγος του για το θέμα αυτό πιο κάτω στα *Ηθικά* του *Νικομάχεια* (1107 a 28 εξ.). Επίσης στα *Ηθικά Ευδήμια* δίνει ο Αριστοτέλης και ένα σχετικό διάγραμμα, που έχει την ακόλουθη μορφή (1120 b 35 εξ.):

Υπερβολή	Έλλειψη	Μεσότης
<u>οργιλότης</u>	<u>αοργησία</u>	<u>προότης</u>
<u>θρασύτης</u>	<u>δειλία</u>	<u>ανδρεία</u>
αναισχυντία	κατάπληξις	αιδώς
<u>ακολασία</u>	<u>αναισθησία</u>	<u>σωφροσύνη</u>
φθόνος	ανώνυμον	νέμεσις
<u>κέρδος</u>	<u>ζημία</u>	<u>δίκαιον</u>
ασωτία	ανελευθερία	ελευθεριότης
αλαζονεία	ειρωνεία	αλήθεια
κολακεία	απέχθεια	φιλία
αρέσκεια	αυθάδεια	σεμνότης
τρυφερότης	κακοπάθεια	καρτερία
χαυνότης	μικροψυχία	μεγαλοψυχία
δαπανηρία	μικροπρέπεια	μεγαλοπρέπεια
πανουργία	ευήθεια	φρόνησις

Μεσότης = η αρετή, η σωστή δηλαδή συμπεριφορά.

Ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

2. Η συμβολή των επιστημόνων στην προώθηση της ανθρώπινης γνώσης ήταν και είναι πάντοτε διπλή: αφενός να συλλάβουν νέες ιδέες και αφετέρου να βρουν τις λέξεις με τις οποίες να ονομάσουν το καινούργιο προϊόν που προκύπτει από τις νέες αυτές ιδέες. Το δεύτερο δεν είναι καθόλου πιο εύκολο από το πρώτο και, πάντως, και οι δύο αυτές συμβολές είναι το ίδιο σημαντικές και αξιόλογες. Το δεύτερο πετυχαίνεται είτε με τη δημιουργία καινούργιων λέξεων είτε με τη χρησιμοποίηση παλαιών λέξεων, στις οποίες όμως δίνεται τώρα καινούργιο σημασιακό περιεχόμενο. για την εξεύρεση των κατάλληλων, τελικά, λέξεων ή εκφράσεων απαιτούνται συνήθως περισσότερες από μία δοκιμές.

Το τελευταίο αυτό μπορούμε εύκολα να το παρακολουθήσουμε και στην αριστοτελική περίπτωση: Είδαμε ότι για την έκθεση της διδασκαλίας του της σχετικής με τη σύλληψη της έννοιας "μέσον" ο Αριστοτέλης χρειάστηκε: α) μια λέξη ή μια έκφραση που θα είχε το περιεχόμενο που έχει σήμερα σ' εμάς το επίθετο *αντικειμενικός*: μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τρεις δοκιμές του Αριστοτέλη για τη δημιουργία της απαραίτητης λέξης-όρου: *κατ' αυτό το πράγμα — του πράγματος - κατά το πράγμα*. β) μια λέξη ή μια έκφραση που θα είχε το περιεχόμενο που έχει σήμερα σ' εμάς το επίθετο *υποκειμενικός*: στην περίπτωση αυτή η έκφραση του Αριστοτέλη έχει την ίδια μορφή σε όλη την Ενότητα (προς ημάς).

Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια, ΕΝΟΤΗΤΑ 8η

Εἰ δὴ πᾶσα ἐπιστήμη οὕτω τὸ ἔργον εὖ ἐπιτελεῖ, πρὸς τὸ μέσον βλέπουσα καὶ εἰς τοῦτο ἄγουσα τὰ ἔργα (ὅθεν εἰώθασιν ἐπιλέγειν τοῖς εὖ ἔχουσιν ἔργοις ὅτι οὐτ' ἀφελεῖν ἔστιν οὔτε προσθεῖναι, ὡς τῆς μὲν ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως φθειρούσης τὸ εὖ, τῆς δὲ μεσότητος σωζούσης, οἱ δ' ἀγαθοὶ τεχνῖται, ὡς λέγομεν, πρὸς τοῦτο βλέποντες ἐργάζονται), ἢ δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἔστιν ὥσπερ καὶ ἡ φύσις, τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική. Λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν· αὕτη γὰρ ἔστι περὶ πάθη καὶ πράξεις, ἐν δὲ τούτοις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον.

Αν λοιπόν η κάθε τέχνη εκπληρώνει σωστά το έργο της με αυτόν τον τρόπο, έχοντας στραμμένο το βλέμμα της προς το μέσον και κατευθύνοντας προς αυτό όλα τα έργα της (γι' αυτό και συνηθίζουν να λένε στο τέλος για όλα τα πετυχημένα έργα πως τίποτε δεν είναι δυνατό να προσθέσει κανείς σ' αυτά ή να τους αφαιρέσει, δεδομένου ότι η υπερβολή και η έλλειψη φθείρουν το σωστό, ενώ η μεσότητα το διασώζει - και οι καλοί τεχνίτες εργάζονται, όπως λέμε, με το βλέμμα τους στραμμένο προς αυτό), κι αν η αρετή είναι, όπως και η φύση, ακριβέστερη και ανώτερη από κάθε τέχνη, τότε η αρετή έχει, θα λέγαμε, ως στόχο της το μέσον. Φυσικά, μιλώ για την ηθική αρετή· γιατί αυτή είναι που αναφέρεται στα πάθη και στις πράξεις και σ' αυτά υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και το μέσον.

Ερμηνευτικά σχόλια

Οι όροι *επιστήμη* και *τέχνη* έχουν σχεδόν το ίδιο σημασιολογικό περιεχόμενο στην ενότητα.

ἢ δ' ἀρετὴ πάσης τέχνης ἀκριβεστέρα καὶ ἀμείνων ἔστιν ὥσπερ καὶ ἡ φύσις: Η φράση αυτή δεν είναι η απόδοση στην υπόθεση με την οποία αρχίζει η Ενότητα, αλλά η δεύτερη από τις δύο προκειμένες προτάσεις του συλλογισμού (είναι δηλαδή και αυτή μια υποθετική πρόταση)· τον ρόλο της απόδοσης τον παίζει, φυσικά, η φράση «τοῦ μέσου ἂν εἴη στοχαστική».

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Προκειμένη 1> 'Όπως είπαμε και στην Ενότητα 7, κάθε τεχνίτης ("επιστήμων") κάνει το έργο του σωστά με το να επιδιώκει το μέσον.

[Ενίσχυση της 1ης προκειμένης: άλλωστε, πότε λέμε ότι ένα δημιουργήμα είναι τέλειο; Όταν ούτε του λείπει ούτε του περισσεύει τίποτα, δηλ. όταν έχει αποφύγει την υπερβολή και την έλλειψη.]

Προκειμένη 2> Η αρετή (η ηθική αρετή του ανθρώπου) είναι ανώτερη από κάθε τέχνη (το γιατί βλ. παρακάτω).

Συμπέρασμα> 'Αρα θα λέγαμε ότι η αρετή (προκειμένου να κάνει έργα τέλεια, αφού αυτός είναι ο ρόλος της: Ενότ.6) στοχεύει και αυτή στο μέσον.

ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ: ΑΡΕΤΗ > ΦΥΣΙΣ > ΤΕΧΝΗ

Η ΦΥΣΗ ΑΝΩΤΕΡΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ, διότι:

1. Όπως λείπει το αριστοτελικό χωρίο με το οποίο κλείνει το πρώτο ερμηνευτικό σχόλιο της Ενότητας αυτής (ανήκει στο έργο *Περί ζώων μορίων* (639 b 19-21), «Ο σκοπός [= το

τέλος] και το ωραίο είναι σε μεγαλύτερο βαθμό παρόντα στη φύση παρά στα έργα της τέχνης».

2. Κάθε φυσική ύπαρξη τείνει προς την τελειότερη μορφή της, την ολοκλήρωσή της, ενώ κάθε έργο βάνουσης ή καλής τέχνης μένει αμετάβλητο και δεν τείνει πουθενά.

Αναλυτικότερα:

α) Σε διάκριση με τα έργα τέχνης, που είναι έργα των ανθρώπων, κάθε δημιουργήμα της φύσης (πιο συγκεκριμένα: κάθε ζωντανό ον) έχει μέσα στον ίδιο τον εαυτό του αυτό που ο Αριστοτέλης ονομάζει *αρχήν κινήσεως* (= αρχή της αύξησής του). Αυτό θα πει πως από τη στιγμή που θα γεννηθεί κάτι από τη φύση, αρχίζει σ' αυτό μια ορισμένη διαδικασία που, αν δεν εμποδιστεί από έξω, θα ακολουθήσει μια από πριν καθορισμένη πορεία· η πορεία αυτή θα το οδηγήσει στο τέλος του (= στην τελείωση του).

β) Αξεχώριστη με την έννοια του τέλους είναι στον Αριστοτέλη η ιδέα ότι καθετί που δημιουργείται από τη φύση, έχει να επιτελέσει ένα συγκεκριμένο έργο: η φύση δεν δημιουργεί τίποτε μάτην.

3. Εξάλλου ή τέχνη μιμείται τήν φύσιν (*Φυσικά* II, 194 a 21).

Η ΑΡΕΤΗ ΕΙΝΑΙ ΑΝΩΤΕΡΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΧΝΗ, διότι:

Η αρετή μορφοποιεί στην ουσία του τον άνθρωπο, ενώ η τέχνη μορφοποιεί το (άψυχο) υλικό της.

Η ΑΡΕΤΗ ΕΙΝΑΙ ΑΝΩΤΕΡΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΦΥΣΗ, διότι:

Όπως λείε ο Ασπάσιος, σχολιαστής του Αριστοτέλη: *και γάρ ή φύσις άμείνων τής τέχνης, μιμείται γάρ ή τέχνη τήν φύσιν, ή δέ άρετή έτι άμείνων, έστι γάρ ή άρετή τελειότης φύσεως και κατωρθωμένη φύσις.* (= η αρετή είναι κάτι τέλειο και ολοκληρωμένο, είναι φύση ολοκληρωμένη, εκπληρωμένη – με άλλα λόγια αποτελεί το τελικό στάδιο της εξελικτικής πορείας που έχει ορίσει η φύση του ανθρώπου).

του μέσου: Η έννοια της «μεσότητας», κεντρική στην αριστοτελική φιλοσοφία, δεν είναι παρά επαναδιατύπωση μιας παλαιάς και μακράς παράδοσης περί μέτρου στην αρχαία ελληνική σκέψη. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης αναφέρει στα *Πολιτικά* του (1295 b 35-37) το στίχο του γνωμικού ποιητή Φωκυλίδη *πολλά μέσοισιν άριστα*.

Η αριστοτελική διδασκαλία περί της αρετής ως "μεσότητας" πιστεύεται ότι έχει την απώτατη αρχή της στην προσωκρατική διδασκαλία (κυρίως του κύκλου του Πυθαγόρα και των Πυθαγορείων) ότι αυτό που γεννάει και συντηρεί την υγεία στον άνθρωπο είναι η τήρηση του μέτρου και της αρμονίας, η ισορροπία των αντίθετων δυνάμεων, των αντιθέσεων δηλαδή που βρίσκονται στη βάση του κόσμου, οι οποίες όμως δένονται τελικά σε μια "τάξη", τε μιαν αρμονία. Μοιάζει δηλαδή ο Αριστοτέλης απλώς να μετέφερε τους όρους και τις προϋποθέσεις της σωματικής υγείας στην ηθική υγεία του ατόμου με την αναγωγή της έννοιας της μεσότητας σε γενική ηθική αρχή.

Ερώτηση του σχολικού βιβλίου

Με την (απλή) οριστική δηλώνεται κάτι το σίγουρο, κάτι που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, κάτι που είναι όντως έτσι (με διπλό όμως νόημα: είτε με το νόημα ότι το πράγμα είναι όντως έτσι είτε με το νόημα ότι ο λέγων ισχυρίζεται ότι το πράγμα είναι ακριβώς έτσι).

Η ευκτική, η έγκλιση που κανονικά εκφράζει ευχή, με το δυνητικό μόριο *άν* δίπλα της (δυνητική ευκτική) εκφράζει πια κάτι το δυνατό, δηλ. πιθανό, ενδεχόμενο στο παρόν ή στο μέλλον, γι' αυτό και ο καλύτερος τρόπος να μεταφράζουμε μια δυνητική ευκτική είναι να

προσθέτουμε στη μετάφρασή μας μια έκφραση του τύπου *κατά τη γνώμη μου – πιστεύω – σκέφτομαι -λέω κ.λπ.*

Με τη δυνητική ευκτική ο λέγων δήλωνε πως ήταν πρόθυμος να παραδεχτεί αμέσως από την αρχή ότι δεν θεωρούσε τη δική του σκέψη ως τη μοναδική, ότι δεν επέμενε στη δική του σκέψη θεωρώντας περιττή ή εξαρχής λανθασμένη κάθε άλλη σκέψη και πρόταση. Είναι φανερό ότι τέτοιους εκφραστικούς τρόπους διαλέγει για τον λόγο του μόνο κάποιος που διαθέτει ψυχικά χαρίσματα όπως έλλειψη εγωισμού, σεβασμό της προσωπικότητας του άλλου, συγκαταβατικότητα κ.τ.λ.

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 9η

Οἷον καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὄλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφότερα οὐκ εὖ· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὖς καὶ οὗ ἔνεκα καὶ ὡς δεῖ, μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἔστι τῆς ἀρετῆς. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον. Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἢ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἢ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς. Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἢ ἀρετῆ, στοχαστικὴ γε οὖσα τοῦ μέσου.

Παραδείγματος χάριν μπορεί κανείς και να φοβηθεί και να δείξει θάρρος και να επιθυμήσει και να οργισθεί και να σπλαχνισθεί, γενικά να νιώσει ευχαρίστηση ή δυσαρέσκεια, και σε μεγαλύτερο και σε μικρότερο βαθμό, κι ούτε το ένα ούτε το άλλο από τα δύο αυτά είναι καλό· να τα αισθανθεί όμως κανείς όλα αυτά τη στιγμή που πρέπει και σε σχέση με τα πράγματα που πρέπει και σε σχέση με τους ανθρώπους που πρέπει και για τον λόγο που πρέπει και με τον τρόπο που πρέπει, αυτό είναι το μέσον και το ἄριστο, το οποίο (το δεύτερο από τα δύο) έχει, βέβαια, άμεση σχέση με την ἀρετή. Ὅμοια και στις πράξεις υπάρχει υπερβολή, ἔλλειψη και το μέσον. Και η ἀρετὴ αναφέρεται στα "πάθη" και στις πράξεις, στα οποία η υπερβολὴ αποτελεί λάθος και ψέγεται, το ίδιο και η ἔλλειψη, ενώ το μέσον ἐπαινείται και είναι το ὀρθό· τα δύο αυτά (ο ἔπαινος και η επίτευξη του ὀρθοῦ) πάνε μαζί με την ἀρετή. Ἐνα εἶδος μεσότητας είναι λοιπὸν η ἀρετὴ, ἔτσι που ἔχει για στόχο της το μέσον.

Στην ενότητα αυτή αποδεικνύεται ότι ὄντως η ἀρετὴ στοχεύει στη μεσότητα.

Διαπιστώνουμε μάλιστα την αυστηρή οργάνωση της σκέψης και τη μεθοδικότητα του Αριστοτέλη. Ενώ στην προηγούμενη ενότητα (8η) ο φιλόσοφος διατύπωσε τη σκέψη του υποθετικά (*εἰ δὴ πᾶσα ...*) και δυνητικά (*ἂν εἴη*), προχωρεί στη νέα ενότητα σε αναλυτική εξέταση και υποβολή της υπόθεσης σε λογικό έλεγχο, για να πάρει τελικά η αρχική υπόθεση τη μορφή συμπεράσματος διατυπωμένου σε οριστική ἔγκλιση (=πραγματικό, βεβαιότητα): *Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἢ ἀρετῆ ...*

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Α. Ας δούμε τα συναισθήματα: Μέσα από παραδείγματα φαίνεται ότι σε κάθε συναίσθημα υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, που όμως δεν είναι καλά πράγματα (ούκ εὔ). Το καλύτερο (ἄριστον) σε κάθε συναίσθημα είναι το μέσον· αυτό το μέσον καθορίζεται από κάποια κριτήρια (μέσον είναι το συναίσθημά σου όταν το αισθάνεσαι τότε που πρέπει, για όποια πράγματα πρέπει, προς όποιους ανθρώπους πρέπει, για όποιες αιτίες πρέπει και όπως πρέπει).

Β. Ας δούμε τις πράξεις: Συμβαίνει το ίδιο. Σε κάθε πράξη υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και μέσον και από τα τρία το άριστο είναι το μέσον.

Γ. Η ηθική αρετή αφορά τα συναισθήματα και τις πράξεις, στα οποία όμως από τις τρεις δυνατότητες που είδαμε (υπερβολή – έλλειψη - μέσον) μόνο το μέσον θεωρείται ορθό και επαινείται.

Δ. Η ηθική αρετή ταυτίζεται με αυτό που θεωρείται ορθό και επαινείται.

ΑΡΑ: Η αρετή στοχεύει στη μεσότητα.

[Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ:

- Η ηθική αρετή αφορά τα συναισθήματα και τις πράξεις.
  - Στα συναισθήματα και τις πράξεις υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και μέσον.
  - Από αυτά μόνο το μέσο θεωρείται ορθό και επαινείται.
  - Η αρετή ταυτίζεται μόνο με ό,τι θεωρείται ορθό και επαινείται.
- ΑΡΑ: Η αρετή ταυτίζεται με (στοχεύει στο) το μέσον.

Ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

1. μάλλον και ἥττον: Αν η λέξη που κυριαρχεί στη συνέχεια του λόγου -για να δηλωθεί με αυτήν το σωστό σε αντίθεση με το λάθος που δηλώνεται με τις λέξεις μάλλον και ἥττον- είναι η λέξη δεῖ, τότε γίνεται, βέβαια, αμέσως φανερό ότι η γενική συγκριτική που πρέπει να προστεθεί δίπλα σ' αυτά τα δύο συγκριτικού βαθμού επιρρήματα είναι η γενική του δέοντος = "περισσότερο απ' όσο πρέπει", "λιγότερο απ' όσο πρέπει".

2. δεῖ: Όπως είδαμε, η αρετή, κατά τον Αριστοτέλη, είναι μεσότητα μεταξύ υπερβολής και ελλείψεως. Και αν η υπερβολή και η έλλειψη αποτελούν πάντοτε λάθος (ἀμαρτίαν) και γι' αυτό ψέγονται από τους ανθρώπους, το μέσον, η μεσότητα, επισύρει τον έπαινο γιατί είναι το ορθό· το μάλλον (= το περισσότερο) και το ἥττον (= το λιγότερο) είναι πάντοτε λάθη, οὐκ εὔ, ενώ το μέσον είναι το ἄριστον, μια λέξη που και από μόνη της θυμίζει την αρετή. "Λιγότερο" όμως, αλήθεια, από τι; Και πάλι -από την άλλη- "περισσότερο" από τι; Η απάντηση του Αριστοτέλη είναι απλή: "περισσότερο" ή "λιγότερο" από "αυτό που πρέπει", από το δέον.

Τι εννοούσε όμως με τη λέξη αυτή, με τη λέξη δεῖ, ο Αριστοτέλης; Τι εννοούσαν με τη λέξη αυτή οι αρχαίοι Έλληνες; Βρισκόμαστε μπροστά σε μια λέξη αθέλητα ή θεληματικά ασαφή, ή μήπως -αντίθετα- μπροστά σε μια λέξη με δεδομένο το αυτονόητο περιεχόμενο της, τουλάχιστο για τον αρχαίο χρήστη ή ακροατή της; Έτσι είχε μιλήσει π.χ. και ο Πλάτωνας στους Νόμους του (636 d 5 - e 2): «Όταν οι άνθρωποι συζητούν για νόμους», λέει ο Πλάτωνας, «όλη τους σχεδόν η συζήτηση είναι για το τι είναι ηδύ και τι είναι λυπηρόν και στις πόλης τη ζωή και των ανθρώπων την προσωπική ζωή· γιατί αυτές είναι πράγματι οι δύο μεγάλες φυσικές πηγές, και όποιος αντλεί από την πηγή που πρέπει, τη στιγμή που πρέπει και στην ποσότητα που πρέπει, αυτός -μόνος αυτός-, είτε είναι απλό άτομο είτε μια πόλη ολόκληρη, έχει την ελπίδα να κερδίσει μια μέρα την ευδαιμονία». Ίδιος ήταν ο λόγος και του συγγραφέα του ψευδοπλατωνικού διαλόγου Περί δικαίου (375 a 4): «Κατά τη γνώμη μου», είπε ο άγνωστος μας συγγραφέας, «όλα όσα γίνονται τη στιγμή και με τον τρόπο που πρέπει, είναι δίκαια, ενώ είναι άδικα όσα δεν

γίνονται ούτε τη στιγμή ούτε με τον τρόπο που πρέπει». Και, φυσικά, ας μη δημιουργηθεί μέσα μας η εντύπωση πως μόνο στον φιλοσοφικό λόγο ήταν συνήθεις οι τέτοιες διατυπώσεις· με ανάλογο τρόπο ήταν π.χ. διατυπωμένος ο λόγος και σ' εκείνη την ανεπανάληπτη σκηνή του σοφόκλειου *Οιδίποδα τυράννου*, όπου ο τραγικός ήρωας, έτοιμος να βγάλει με τα ίδια του τα χέρια τα μάτια του, αποχαιρετά το φως του ήλιου: στ.1183-5.

ώ φως, τελευταϊόν σε προσβλέψαιμι νυν,
όστις πέφασμαι φύς τ' αφ' ων ου χρήν, ξύν οϊς τ'
ου χρήν ομιλών, ους τέ μ' ουκ έδει κτανών.

ω φως, στερνή φορά να σ' αντικρύσω
τώρα που φανερώθηκα πως είμαι
παιδί εκείνων που δεν έπρεπε να ήμουν,
πως ζω με όποιους δεν έπρεπε να ζούσα,
κι είμαι αυτών που δεν έπρεπε φονιάς.

(μετάφραση Ι. Ν. Γρυπάρη)

Τι είναι άραγε αυτό που δίνει στον *Οιδίποδα* -στον κάθε Έλληνα- τη βεβαιότητα ότι γνωρίζει τι πρέπει και τι δεν πρέπει, ποια πράξη του είναι ορθή και ποια όχι; Διέθετε άραγε κριτήρια που να τον βοηθούσαν να βεβαιώνει κάθε φορά τον εαυτό του για την ορθότητα των πράξεών του; Πώς μπορούσε ο αρχαίος Έλληνας να έχει τη βεβαιότητα ότι αυτό που θεωρούσε ο ίδιος σωστό ήταν και για τους άλλους -για όλους τους άλλους συμπολίτες του- το σωστό;

Στον *Κρίτωνα* του ο Πλάτωνας παρουσιάζει τους νόμους της πόλης να έρχονται προσωποποιημένοι να υποδείξουν στον Σωκράτη ποιο είναι το ορθό που οφείλει να πράξει. Στη σκηνή αυτή πρέπει, ασφαλώς, να διακρίνουμε ένα βαθύτερο νόημα: Όταν μιλούμε για την προαλεξανδρινή αρχαιότητα, δεν μας διαφεύγει ότι ένα από τα κυριότερα γνωρίσματα αυτής της εποχής είναι η πόλις-κράτος, τις πιο πολλές όμως φορές ξεχνούμε ότι εδώ δεν πρόκειται μόνο για ένα διοικητικό, για ένα πολιτειακό μόνο φαινόμενο, αλλά για κάτι ουσιαστικότερο: η πόλις είναι η συγκεκριμενοποίηση, η συνισταμένη ενός πνεύματος που τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τα διασφαλίζει η συνέχεια, η παράδοση· για τον Έλληνα του 5ου αι. π.Χ. -το ίδιο και για τον Αριστοτέλη- η πόλις είναι το "πνεύμα της κοινότητας", είναι οι άγραφοι παραδοσιακοί κανόνες συμβίωσης· αυτοί ακριβώς οι άγραφοι κανόνες παρουσιάζονται μπροστά στον Σωκράτη - ο Πλάτωνας μας βοηθεί να καταλάβουμε ότι ένας από τους πιο βασικούς κριτές που αποφασίζουν τι οφείλει να πράξει σ' αυτή ή σ' εκείνη τη συγκεκριμένη περίπτωση το άτομο-πολίτης -αυτό θα πει: η αρχή που αποφασίζει τι είναι το ορθό και τι το μη ορθό στην κάθε ξεχωριστή περίπτωση- είναι η πόλις - το "πνεύμα της κοινότητας".

Ένα δεύτερο κριτήριο μας το προσφέρει ο ίδιος ο Αριστοτέλης στα *Αναλυτικά Ύστερα*. Ένα τέτοιο κριτήριο ορθότητας των πράξεων του ήταν για τον αρχαίο Έλληνα η παράδοση του τόπου του· σ' αυτήν μπορούσε να ανατρέχει -σε κάθε περίπτωση της ζωής του-, αφού αυτή είχε δημιουργήσει τα πρότυπα, τους άνδρες-φορείς των αρετών, τους σπουδαίους άνδρας, όπως ήταν η αρχαία έκφραση.

Διέθεταν λοιπόν, πράγματι, οι αρχαίοι Έλληνες κριτήρια που τους βοηθούσαν να κρίνουν πάντοτε την ορθότητα των πράξεων τους. Κι ούτε έχει καμιά ιδιαίτερη σημασία ότι τα κριτήρια αυτά μπορεί και να ποίκιλλαν από πόλη σε πόλη: οι Αθηναίοι, με το δικό τους παρελθόν, είχαν τα δικά τους κριτήρια, οι Σπαρτιάτες τα δικά τους, οι Θηβαίοι τα δικά τους, κ.ο.κ. Πρόσωπα όμως όπως ο Αχιλλέας ή ο Αϊαντας ανήκαν σε όλους τους

Ἕλληνες και προσδιόριζαν με το βάρος της προσωπικότητας τους τη συμπεριφορά όλων των Ελλήνων.

Για άλλο ένα τέτοιο κριτήριο θα μας δώσει την αφορμή να μιλήσουμε ο τελικός ορισμός της αρετής στο κείμενο της επόμενης Ενότητας.

Αριστοτέλους *Ηθικά Νικομάχεια*, ΕΝΟΤΗΤΑ 10η

Ἔτι τὸ μὲν ἀμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν (τὸ γὰρ κακὸν τοῦ ἀπειροῦ, ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἶκαζον, τὸ δ' ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου), τὸ δὲ κατορθοῦν μοναχῶς (διὸ καὶ τὸ μὲν ῥάδιον τὸ δὲ χαλεπὸν, ῥάδιον μὲν τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ, χαλεπὸν δὲ τὸ ἐπιτυχεῖν)· καὶ διὰ ταῦτ' οὖν τῆς μὲν κακίας ἢ ὑπερβολῆς καὶ ἢ ἔλλειψις, τῆς δ' ἀρετῆς ἢ μεσότης·

ἔσθλοὶ μὲν γὰρ ἀπλῶς, παντοδαπῶς δὲ κακοί.

Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. Μεσότης δὲ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τῆς δὲ καθ' ἔλλειψιν· καὶ ἔτι τῷ τὰς μὲν ἐλλείπειν τὰς δ' ὑπερβάλλειν τοῦ δέοντος ἐν τε τοῖς πάθεσι καὶ ἐν ταῖς πράξεσι, τὴν δ' ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι.

Ακόμη, το λάθος γίνεται με πολλούς τρόπους (γιατί το κακό και το άπειρο πάνε μαζί, όπως δίδασκαν οι Πυθαγόρειοι, ενώ το καλό πάει μαζί με το πεπερασμένο), το σωστό όμως γίνεται με έναν μόνο τρόπο (γι' αυτό και το πρώτο είναι εύκολο, ενώ το άλλο είναι δύσκολο: είναι εύκολο, πράγματι, να αποτύχεις στον στόχο σου και είναι δύσκολο να τον πετύχεις)· να γιατί η υπερβολή και η έλλειψη είναι χαρακτηριστικά της κακίας και η μεσότητα της αρετής·

«καλοί με έναν μόνο τρόπο, κακοί με πολλούς τρόπους.»

Η αρετή λοιπόν είναι μια ἔξη (= μια μόνιμα διαμορφωμένη κατάσταση) που επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο και που βρίσκεται στο μέσον το "σε σχέση με εμάς", το οποίο καθορίζεται από τη λογική και συγκεκριμένα από τη λογική, πιστεύω, που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος. Είναι μεσότητα μεταξύ δύο κακιῶν, που η μια βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής και η άλλη από την πλευρά της έλλειψης· και ακόμη με το νόημα ότι ορισμένες κακίες παρουσιάζονται ελλειπείς και άλλες πάλι υπερβολικές σε σχέση με αυτό που πρέπει και στα "πάθη" και στις πράξεις, ενώ η αρετή και βρίσκει και επιλέγει το μέσον.

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

-Κατά τους Πυθαγόρειους το κακό είναι γνώρισμα του απείρου, ενώ το καλό του πεπερασμένου, του οριοθετημένου.

-Άρα: το κακό-το λάθος πετυχαίνεται με πολλούς τρόπους ενώ το καλό-το ορθό με έναν μόνο τρόπο.

-Άρα: Από τις τρεις δυνατότητες-τρόπους ενέργειας, η αρετή πετυχαίνεται με τον ένα μόνο, τη μεσότητα, ενώ το κακό πετυχαίνεται με τους άλλους δύο, την υπερβολή και την έλλειψη (1ο ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ).

-Το 1ο συμπέρασμα ενισχύεται και από τη φράση του άγνωστου ποιητή.

2ο ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ, που προκύπτει από τις ενότητες 6-10: Ο ορισμός της ηθικής αρετής (βλ. απάντηση Ερώτησης 2 παρακάτω)

Ερμηνευτικά σχόλια

Τα **αντιθετικά ζεύγη** των εννοιών (*πολλαχῶς-μοναχῶς, κακῶν-ἀγαθοῦ, ἄπειρον-πεπερασμένον, ἀμαρτάνειν-κατορθοῦν*) καθιστούν φανερή τη συλλογιστική πορεία μέσα από την οποία ο Αριστοτέλης συμπεραίνει και πάλι ότι η αρετή είναι «μεσότητα».

Η έννοια της **προαιρέσεως** αποτελεί χαρακτηριστικό που ανήκει αποκλειστικά στον άνθρωπο. Μπορεί να συσχετιστεί με την άποψη που εκφράζει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (*αἰτία ἐλομένον, θεὸς ἀναίτιος*): Βλ. σχολικό βιβλίο, σ. 123.

Οι όροι *ἀπλῶς, λόγω, φρόνιμος* υπογραμμίζουν τον **αντικειμενικό χαρακτήρα** της αρετής και δίνουν τη συγκεκριμένη κοινωνική -ιστορική της διάσταση.

ὡς οἱ Πυθαγόρειοι εἶκαζον: Ο Αριστοτέλης στο πλαίσιο της έρευνάς του για τις αρχές της φιλοσοφίας αφιερώνει ιδιαίτερα τιμητικό λόγο στους Πυθαγορείους (985 b 23 εξ.), θυμίζοντας ότι γι' αυτούς "αρχές των όντων" ήταν τα *εναντία*. μερικοί μάλιστα από αυτούς μιλούσαν για δέκα τέτοιες αρχές, που τις έλεγαν *ζευγαρωτά*:

πέρας	ἄπειρον
περιττόν	ἄρτιον
ἓν	πλήθος
δεξιόν	ἀριστερόν
ἄρρεν	θήλυ
ἤρεμούν	κινούμενον
εὐθύ	καμπύλον
φῶς	σκότος
ἀγαθόν	κακόν
τετράγωνον	ἑτερόμηκες.

Αυτή είναι η πυθαγορική διδασκαλία περί *εναντίων*, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται η πίστη πως απέναντι σε κάθε αρχή που έχει τη δύναμη να επιβληθεί υπάρχει μια άλλη που υποτάσσεται. Η τάξη, επομένως, η "αρμονία" στον κόσμο -δίδασκαν οι Πυθαγόρειοι- είναι το αποτέλεσμα της *μοναρχίας*, της επικράτησης και επιβολής του ενός από τα *εναντία*. Αξιοπρόσεκτο είναι όμως ότι ένα από τα δέκα *εναντία* ζευγάρια το αποτελούν οι έννοιες *αγαθόν* και *κακόν*. Όλες δε οι έννοιες που βρίσκονται από την πλευρά του *αγαθού* πρέπει να είναι σύστοιχες με αυτό, έχουν δηλαδή ιδιότητες σαν τις δικές του· όσες πάλι έννοιες βρίσκονται από την πλευρά του *κακού*, πρέπει να είναι και αυτές σύστοιχες με την έννοια του *κακού*. Το καταλαβαίνει κανείς αν δει π.χ. πώς είναι τακτοποιημένες στις δύο στήλες οι έννοιες *φως* - *σκότος*.

Ας προσθέσουμε σε όλα αυτά την απέχθεια, θα λέγαμε, που ο Αριστοτέλης αισθανόταν πάντοτε απέναντι στην έννοια του απείρου -μια στάση που μπορεί να την είχε κληρονομήσει από τον δάσκαλο του τον Πλάτωνα, μπορεί όμως να ήταν και αποτέλεσμα της άρνησης του να δεχτεί καθετί που αισθανόταν ότι αντιβαίνει στη λογική αναγκαιότητα. Χαρακτηριστική ήταν από την άποψη αυτή η φράση του «ανάγκη στήναι» (= «κάπου πρέπει όλα να σταματούν, κάπου πρέπει να υπάρχει ένα τέλος»· βλ. π.χ. *Φυσικά* 256 a 29, *Μετά τα φυσικά* 1070 a 4).

Λόγος: Βλ. 1144 b 26: «ἐστὶ γὰρ οὐ μόνον ἢ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλ' ἢ μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἕξις ἀρετῆ· ὀρθὸς δὲ λόγος περὶ τῶν τοιούτων ἢ φρόνησις ἐστίν».

φρόνιμος: *Hθ. Νικομ.* 1144 b 31 «οὐχ οἷον τε ἀγαθὸν εἶναι ἀνευ φρονήσεως οὐδὲ φρόνιμον ἀνευ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς» - 1145 a 1 «ἀμα γὰρ τῆ φρονήσει μιά υπαρχούση πάσαι αι ἀρεταὶ υπάρξουσιν». Για τη σημασία που ο Αριστοτέλης απέδιδε στον ὀρθό λόγο και στον φορέα του, δηλ. στον φρόνιμο ἄνθρωπο βλ. *Hθ. Ευδ.* 1220 b 28 «ἐν πᾶσι δὲ τὸ μέσον τὸ πρὸς ἡμᾶς βέλτιστον· τοῦτο γὰρ ἐστίν ὡς ἡ ἐπιστήμη κελεύει καὶ ὁ λόγος»· 1231 b 30 «τοῦτο δὲ λέγω τὸ ὡς δεῖ τὸ ὡς ὁ λόγος ὀρθός».

Ερωτήσεις του σχολικού βιβλίου

1. ὠρισμένη λόγω: Τα στοιχεία για τα οποία μίλησε ο Αριστοτέλης ως αυτό το σημείο στην προσπάθειά του να ορίσει την ἀρετή, θα μπορούσαν να δημιουργήσουν την εντύπωση ότι γίνεται λόγος για μια έννοια απολύτως υποκειμενική: ἕξις προαιρετική, εν μεσότητι τη προς ημάς. Θα μπορούσε δηλαδή να δημιουργηθεί η εντύπωση πως το κάθε επιμέρους άτομο, ορίζοντας με έναν δικό του τρόπο το δικό του μέσον, ορίζει με έναν απολύτως δικό του τρόπο την ἀρετή· πως δεν υπάρχει κανένας κοινός κανόνας για τον καθορισμό της ουσίας και του περιεχομένου αυτού που θα λέγαμε γενικά "ανθρώπινη ἀρετή". Ακριβώς για να μη δημιουργηθεί η εντύπωση αυτή, ο Αριστοτέλης επιστρατεύει ως κοινό κανόνα την ανθρώπινη λογική, τον ὀρθό λόγο: η αναγωγή της ανθρώπινης λογικής σε στοιχείο καθοριστικό της έννοιας της μεσότητας εξασφαλίζει το στοιχείο της αντικειμενικότητας στην ανθρώπινη αυτή ιδιότητα.

Ο Αριστοτέλης προχωρεί μάλιστα με ακόμη αυστηρότερο τρόπο στον καθορισμό του αντικειμενικού αυτού κριτηρίου: δεν μετράει γι' αυτόν τόσο η κοινή ανθρώπινη λογική όσο η λογική του φρόνιμου ανθρώπου, του ανθρώπου που βουλεύεται εὔ (*Hθ. Νικομ.* 1141 b 10). -Μολονότι, πάντως, το στοιχείο αυτό ο Αριστοτέλης δεν το μνημόνευσε με έναν ιδιαίτερο τρόπο κατά τη μακρά -και κοπιαστική- πορεία της προσπάθειας του να επεξεργασθεί τον ορισμό της έννοιας ἀρετή, εντούτοις ήταν γι' αυτόν κάτι το αυτονόητα βασικό για την ερευνά του.

2. Τα στοιχεία που πρέπει να αναφερθούν στο δοκίμιο είναι τα ακόλουθα:

[α: ΠΡΟΣΕΧΕΣ ΓΕΝΟΣ, β-ζ.: ΕΙΔΟΠΟΙΙΟΣ ΔΙΑΦΟΡΑ]

α) Η ἀρετή είναι ἕξις (= σταθερή ιδιότητα του χαρακτήρα που αποκτήθηκε με την επανάληψη ὁμοίων ενεργειών).

β) Η ἀρετή είναι "ἕξις" προαιρετική (= συνειδητή, ελεύθερη-αυτόβουλη, σίγουρη επιλογή του ίδιου του ατόμου -κατά τον Αριστοτέλη ο ἄνθρωπος κατακτά την ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ ΜΕ ΔΙΚΕΣ ΤΟΥ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ-ΠΡΑΞΕΙΣ-ΕΠΙΛΟΓΕΣ).

γ) Η ἀρετή βρίσκεται στο "σε σχέση με εμάς" μέσον (υποκειμενικό, όχι αντικειμενικό).

δ) Το μέσον καθορίζεται από τον (ὀρθόν) λόγον = τη λογική.

ε) Φυσικά, από τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου. Από τη φρόνηση δηλαδή ξεκινούν όλες οι ἠθικές ἀρετές. Η φρόνηση μας δείχνει το δρόμο της ἀρετής.

στ) Συγκεκριμένα, η αρετή βρίσκεται στο μέσον μεταξύ υπερβολής και ελλείψεως. Η αρετή πετυχαίνει/είναι το δέον, το σωστό· κακίες είναι τα λάθη, τα λάθη που γίνονται όταν το άτομο κινείται είτε προς την πλευρά της υπερβολής είτε προς την πλευρά της έλλειψης.

ζ) Αυτή η μεσότης αφορά τα συναισθήματα και τις πράξεις.

ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΙ

Ενότητα 9η

1. Καὶ φοβηθῆναι καὶ θαρρῆσαι καὶ ἐπιθυμῆσαι καὶ ὀργισθῆναι καὶ ἐλεῆσαι καὶ ὄλως ἡσθῆναι καὶ λυπηθῆναι ἔστι **καὶ μᾶλλον καὶ ἥττον, καὶ ἀμφοτέρω οὐκ εὖ**· τὸ δ' ὅτε δεῖ καὶ ἐφ' οἷς καὶ πρὸς οὓς καὶ οὗ ἕνεκα καὶ ὡς δεῖ, **μέσον τε καὶ ἄριστον, ὅπερ ἐστὶ τῆς ἀρετῆς**.
2. Ὅμοίως δὲ καὶ περὶ τὰς πράξεις ἔστιν ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσον.
3. Ἡ δ' ἀρετὴ περὶ πάθη καὶ πράξεις ἐστίν, ἐν οἷς ἡ μὲν ὑπερβολὴ ἀμαρτάνεται καὶ ψέγεται καὶ ἡ ἔλλειψις, τὸ δὲ μέσον ἐπαινεῖται καὶ κατορθοῦται· ταῦτα δ' ἄμφω τῆς ἀρετῆς.

ΣΥΜΠΕΡ. Μεσότης τις ἄρα ἐστὶν ἡ ἀρετὴ, στοχαστικὴ γε οὖσα τοῦ μέσου.

Ενότητα 10η (1ο μέρος)

1. Τὸ ἀμαρτάνειν πολλαχῶς ἔστιν.
2. Τὸ κατορθοῦν μοναχῶς

ΣΥΜΠΕΡ. διὰ ταῦτ' οὖν τῆς μὲν κακίας ἢ ὑπερβολῆς καὶ ἢ ἔλλειψις, τῆς δ' ἀρετῆς ἢ μεσότης.